

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN FELSEFESİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

GAZÂLÎ DÜŞÜNCESİNDE GÜZEL AHLÂKIN
ÖNÜNDEKİ ENGELLER

Helin DEMİR

Danışman
Prof. Dr. Mehmet TÜRKERİ

İZMİR-2020

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Gazâlî Düşüncesinde Güzel Ahlâkın Önündeki Engeller” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../...../2020

Helin DEMİR

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
Gazâlî Düşüncesinde Güzel Ahlâkın Önündeki Engeller
Helin DEMİR

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Din Felsefesi

Bu çalışmada, Gazâlî gibi İslâm Düşünce Sistemine yön veren bir âlimin, güzel ahlâkın önündeki engellerin neler olduğu konusundaki fikirleri incelenmiştir. Çalışmadaki temel amaç; güzel ahlâkın, karmaşık bir varlık olan insanda hem teorik hem de pratik anlamda var olamamasının sebeplerini ortaya koymak oldu.

Gazâlî'nin ahlâk anlayışının temelinde akıl ve vahye uygun olma şartı vardır. O, çirkin ahlâktan önce güzel ahlâkın ne olduğu üzerinde durur. Çalışmada güzel ahlâk ile ilgili olarak Gazâlî'ye ait olan *İhyâ'û Ulûmi'd-Dîn* adlı eserin III. cildi olan "Mûhlîkât" bölümü üzerine yoğunlaşıldı. Bu bölümde insanın mânevi, ahlâkî yönü, nefsin terbiye edilmesi, yeme içme ve cinsel arzuların kontrol altına alınması, dilin afetleri; öfke, kin ve haset; dünyanın anlamı ve önemi, cimrilik ve mal tutkusu; mevki tutkusu, riya, kibir, kendini beğenmişlik ve gurur konuları ele alındı. Bu konular genel ve özel anlamda iki ana başlık halinde incelendi. Gazâlî'nin çirkin ahlâk ve ona bağlı unsurları kitabın muhtelif yerlerinde ele alması göz önünde bulundurulduğunda bunları güzel ahlâkın önündeki engellerden saydığı rahatça ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Gazâlî, Güzel Ahlâk, Çirkin Ahlâk, Yaratıcı.

ABSTRACT
Master's Thesis
Obstacles to Good Morality in al-Ghazzal Thought
Helin Demir

Dokuz Eylül University
Social Sciences Institute
Department of Philosophy and Religious Sciences
Religious Philosophy

In this study, the ideas of a scholar like al-Ghazali who guided the Islamic Thought System about the obstacles in front of beautiful morality were emphasized. The main purpose in the study; The aim was to try to understand the reasons why beautiful morality cannot in human, both theoretically and practically.

At the heart of the moral understanding of al-Ghazali, there is a condition to be in accordance with reason and revelation. He focuses on what beautiful morality is before ugly morality. In the study, the work of *İhyâ'û Ulûmi'd-Dîn*, which belongs to al-Ghazali regarding the beautiful morality, is in the third part on the name of "Mûhlîkât". In this part, the spiritual, moral aspect of man, the self-nurture, the control of eating and drinking and sexual desires, the disasters of the language; anger, hatred and envy; the meaning and importance of the world, stinginess and passion for goods; Her passion for position, arrogance, self-conceit and pride were discussed. These issues were analyzed in two main and general terms. Given the fact that al-Ghazali handled ugly morality and the elements attached to it in various parts of the book, it can be easily stated that he regards them as obstacles in front of beautiful morality.

Keywords: al-Ghazali, Beautiful Morality, Ugly Morality, God.

GAZÂLÎ DÜŞÜNCESİNDE GÜZEL AHLÂKIN ÖNÜNDEKİ ENGELLER

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZÂLÎ'NİN YAŞADIĞI DEVİR VE HAYATI

1.1. GAZÂLÎ'NİN YAŞADIĞI DEVİRDE ÖNE ÇIKAN SİYASİ GELİŞMELER VE KISACA DİNİ, İLMİ VE FİKRİ HAYAT	3
1.2. GAZÂLÎ'NİN HAYATI	5
1.3. İHYÂ'U ULÛMÎ'D-DÎN HAKKINDA BAZI BİLGİLER	9

İKİNCİ BÖLÜM

GAZÂLÎ DÜŞÜNCESİNDE, GENEL ANLAMDA GÜZEL AHLÂK'IN ÖNÜNDEKİ ENGELLER

2.1. ÇİRKİN AHLÂKA BAĞLI ENGELLER	15
2.1.1. İnsanın Kendisini ve Onu Yaratan Rabbini Bilmemesi	20
2.1.2. Yaratıcıdan Uzaklaşmak	21
2.1.3. Âlimlerin Tutarsız Oluşu	22
2.1.4. İnsanın Olgunlaşmamış Olması	24
2.1.4.1. Arzu ve Öfke Gücü	26

2.1.5. İrade Eksikliği	29
2.1.6. Alışkanlıklar	30

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZÂLÎ DÜŞÜNCESİNDE, ÖZEL ANLAMDA GÜZEL AHLÂK'IN

ÖNÜNDEKİ ENGELLER

3.1. İKİ YÖNELİME DİKKAT EDİLMEMESİ	36
3.1.1. Yeme-İçme Konusundaki Eksiklikler	38
3.1.2. Cinsellik Konusundaki Eksiklikler	40
3.2. SÖZ SÖYLEMEYLE İLGİLİ OLUMSUZLUKLAR	41
3.2.1. Konuşma Esnasında “Malayani Sözler” Söylenenin Olumsuzluğu	42
3.2.2. Fuzuli Şeyler Konuşmanın Olumsuzluğu	44
3.2.3. Bâtıl Konulara Dalmanın Olumsuzluğu	45
3.2.4. Tartışma ve Mücadelenin Olumsuzluğu	46
3.2.5. Husûmetin Olumsuzluğu	48
3.2.6. Böbürlenerek Konuşmanın Olumsuzluğu	48
3.2.7. Çirkin Sözler ile Sövme ve Edepsizce Laflar Etmenin Olumsuzluğu	49
3.2.8. Lanet Okumanın Olumsuzluğu	50
3.2.9. Şarkı, Türkü ve Şiir'in Olumsuzluğu	52
3.2.10. Şakanın Sebep Olduğu Olumsuzluklar	53
3.2.11. Eğlenme ve Alaya Almanın Olumsuzluğu	54
3.2.12. Verilen Sırrı Açıklamanın Olumsuzluğu	54
3.2.13. Yalan Yere Söz Vermenin Olumsuzluğu	55
3.2.14. Sözde ve Yeminde Yalanın Olumsuzluğu	56
3.2.15. Gıybet'in Olumsuzluğu	57
3.2.16. Koğuculuğun Olumsuzluğu	59
3.2.17. İkiyüzlülüğün Olumsuzluğu	61
3.2.18. Övgünün Olumsuzluğu	62
3.2.19. Sözlerin İnce Hatalarını Fark edememenin Olumsuzluğu	62
3.2.20. Halk Katmanlarının Allah'ın Sıfatlarıyla İlgili Sorularının Olumsuzluğu	63
3.3. SUSMANIN FAZİLETİ	64

3.4. ÖFKE, KİN VE HASED DUYGULARI	65
3.5. DÜNYA HAYATINA AŞIRI BAĞLILIK	67
3.5.1. Malın Olumsuzluğu ve Mal Sevgisinin Çirkinliği	69
3.5.2. Cömertlik Erdeminin Eksikliği	72
3.6. ŞÖHRET ve MAKAM, MEVKİ TUTKUSU	74
3.7. GÖSTERİŞ TUTKUSU	76
3.8. İNSANIN KENDİSİNİ BÜYÜK ve AŞIRI BÜYÜK GÖRMESİ	78
 SONUÇ	 83
KAYNAKÇA	84

KISALTMALAR

Bkz., bkz.	Bakınız
C.	Cild
cc.	Celle Celâlühû
Çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
İFAV	İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı
ö.	Ölümü
ra.	Radiyallahü anhü/anhâ
s.	Sayfa
Sav.	Sallallâhü aleyhi ve sellem.
ss.	Sayfalar arası
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
terc.	Tercüme
vs	ve sâire
yay.	Yayınları, yayını
yy.	Yüzyıl(metinde)

GİRİŞ

Güzel ahlâk sahibi olmak İslâm Ahlâk Felsefesinin konularındandır. İslâm'ın güzel ahlâk temelli anlayışı gereği güzel ahlâka sahip birey ve toplum amaçlanır. Günümüzde içinde yaşadığımız İslâm ahlâkını esas alan Müslüman topluma baktığımızda toplumda teorik ve pratik anlamda ahlâkî çöküntü dikkati celb etmektedir. Gazâlî dönemindeki Müslüman topluma baktığımızda da aynı konular genel olarak mevcuttur. Yani o dönemde de toplumda ahlâkî çöküntünün var olduğu görülmektedir. İslâm Ahlâk Felsefesinin problemlerinden olan iyi insan ol/a/ma/mak, güzel davranış sergileyememek, toplumdaki ahlâkî kötülükler, bunların önüne geçilememesi, vicdanî hareket edilememesi, adalet yerli yerinde kullanılamaması vb. problemler bizi bu konularda düşünmeye ve onlarla ilgili araştırma yapmaya sevk etmiştir. Toplumun bir vicdanı vardır. İslâm toplumunun vicdanî hareketleri İslâm ahlâkına göre yaşayıp ona göre kararlar verip uygulamaktır. Ama toplumda bunun yansımaları göremediğimizde bunun sebeplerini araştırmak icap eder. Bunun sebeplerini incelerken de tezin Birinci bölümde Gazâlî'nin yaşadığı devrin olaylarına, ilmi ve fikri hayatına eserlerine değindik. İkinci bölümde ise genel olarak Gazâlî'nin güzel ahlâkın önünde engel olarak neleri saydığından bahsettik. Üçüncü bölümde de özel anlamda, Gazâlî neleri güzel ahlâkın önünde engel olarak gördüğüne değinmeye çalıştık. Üçüncü bölümde bahsettiğimiz her başlık veya kötü huy Gazâlî düşüncesinde, özel anlamda güzel ahlâkın önündeki engellerdir. Tek tek bu da güzel ahlâkın önündeki engeldir diye bahsetmesek dahi. Bunlardan herhangi birine sahip olmak güzel ahlâk açısından problem olduğunu gösterir. Bu sebeple kötü huyları iyileştirme yoluna gidilmelidir.

Tezimizin ikinci bölümünde Gazâlî'nin ayrıca kötü ahlâkın temelini yedi sıfattan kaynaklandığını bunların yedincisi olan *kötü huy'dan* bahsettik. Üçüncü bölümde ise Gazâlî'nin kötü huy dediği reziletleri ele aldık. Gazâlî'ye göre reziletler/kötü huylar güzel ahlâkın önündeki engellerdir. Fazilet ve reziletler konusuna insanın olgunlaşmamış olması kısmında da vurgu yaptık. Burada amacımız ikinci bölümde genel olarak bahsettiğimiz Gazâlî'nin düşüncesinde güzel ahlâkın önündeki engellere özel anlamda neleri engel olarak görmüştür sorusuna ana kaynağımız *İhyâ'nın III. Cildinden* de yararlanarak anlattık. Kısaca Gazâlî neleri

kötü huy olarak görmüş ve bahsettiği kötü huyları niçin güzel ahlâkın önündeki engeller olarak nitelemiştir vb. sorulara cevap arayarak konuları ele aldık.

Tezimizin savunma sınavında, Doç. Dr. Mehmet Aydın Bey'in üzerinde durduğu gibi güzel huyun yokluğundan kötülük ortaya çıkar. Kötülüğe ise madde sebep oluyor. Dolayısıyla maddilikten uzaklaşıp akliliğe geçiş (maneviliğe geçiş yapmak) gerekir. Maddiliğe bağlı olarak arzular, öfkeler ve kötü huylar ortaya çıkmaktadır. Böylece güzel huyların önündeki engel maddilik ve buna bağlı huylar olmaktadır.

Araştırmalarımızda Aristoteles'in ahlâk anlayışı ve İzutsu'nun kavramsal analizleri doğrultusunda ilerledik ve daha çok karşılaştırma yöntemini kullandık.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZÂLÎ'NİN YAŞADIĞI DEVİR VE HAYATI

1.1. GAZÂLÎ'NİN YAŞADIĞI DEVİRDE ÖNE ÇIKAN SİYASİ GELİŞMELER VE KISACA DİNİ, İLMÎ VE FİKRÎ HAYAT

Gazâlî 1058-1111 yılları arasında yaşamıştır. Gazâlî'nin yaşamış olduğu devre baktığımızda Büyük Selçuklular Dönemi'nde (1040-1157) yaşadığını görmekteyiz. Bunun yanı sıra o dönemde dini otorite yani halifelik Abbasi Devleti'nin elindeydi. Gazâlî'nin yaşadığı devri anlamak için Büyük Selçuklu Devleti'nden biraz bahsetmemiz gerekmektedir.

Selçuklu Devleti kurulduğu sıralarda Abbasi halifeleri kudret ve nüfuzlarını kaybetmiş, İslâm dünyası siyasi birlikten mahrum durumdaydı. Mısır'da Fâtımîler, Irak ve İran'ın bir bölümün de Büveyhiler birer Şîî devlet kurarak Müslümanların siyasi ve dini birliğini sarsıcı faaliyetler yürütölmekteydi. Bütün bu siyasi ve dini parçalanmalar sonucunda İslâm alemi ardı arkası kesilemeyen mücadelelere sahne oldu. İşte İslâm dünyasının böyle buhranlı bir anında Müslüman dünyasının imdadına yetişen Selçuklular, gerekli asayiş ve sükûneti sağlamış, Müslümanların bekçiliğini ve koruyuculuğunu yapmışlardır.

Büyük Selçuklu Devleti Gazneli Devleti'yle 1040 yılında yapılan Dandanakan Savaşı'ndan elde edilen zaferin ardından kurulmuştur. “Dandanakan zaferinin ardından Tuğrul Bey, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun ilk hükümdarı olmuştur. Horasan alınmıştı. Serahs ve Belh'in dahil olduğu Ceyhun ve Gazne arasındaki bölge merkezi Merv olmak üzere Çağrı Bey'e, Herat merkez olmak üzere Bûst ve Sistan yöresi Musa Yabgu'ya verildi. Başşehir Nîşâbur'da kalan Tuğrul Bey, Irak ve Batı topraklarını aldı.” “1059'da Gazneli hükümdarı ilk barış antlaşması imzalanmıştır. 1055'te Halife Kaim-Biemrillah Tuğrul Bey'e hutbe okuttu. Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'den sonra Alparslan Bey sultan ilan edildi. Rey'e gelen Alparslan Bey Kündürî'nin yerine Nizamülmülk'ü vezir tayin etti. (1064)”¹

¹ Faruk Sümer, “Selçuklular”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 36, İstanbul, 2009, ss. 392- 397.

“Fâtımî halifesinin veziri Mısır’ı teslim edeceğini bildirerek Alparslan Bey’i ülkeye davet etti. Alparslan Bey Halep önünden ayrılıp Mısır’a gitmekte olduğu sırada Romanos Diogenes’in çok kalabalık bir orduyla sefere çıktığı haberi geldi. İki hükümdar Malazgirt ovasında karşılaştı. (1071) Malazgirt Muhaberesinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu kazandı. Ama Alparslan Bey ertesi yıl bir cinayete kurban gitti. Alparslan’ın ölümünden sonra yerine oğlu Melikşah geçti. (1073)”²

“Melikşah Bey Alamut Kalesi’ni işgal ederek orada Nîzârî-İsmâîlî Devleti kuran Hasan Sabbah ve Bâtınîler’le mücadeleyi devlet politikası hâline getirdi. Alamut’u ele geçirip ülkedeki Bâtınî faaliyetlerine son veremedi. Veziri Nizamülmülk Bâtınîler tarafından öldürüldü. Sultan bundan bir ay sonra vefat etti. Melikşah Bey’den sonra Büyük Selçuklu Devleti’nin başına Berkjaruk Bey, ondan sonra Berkjaruk Bey’in oğlu Melikşah’ı bertaraf edip başa Muhammed Tapar geçti. Son olarak da başa Sultan Sencer geçmiştir.”³

Gazâlî devri siyasi gelişmeler kısaca bu şekildedir. Büyük Selçuklular’da dini, ilmi ve fikri hayata kısaca bakarak Gazâlî’nin yaşadığı devri daha iyi anlayabiliriz.

“Büyük Selçuklular İslâm dünyasının siyasi liderliğini ele aldıktan sonra iç politikada Şîî Fatımîler, dış politikada Bizanslılarla mücadele etmeyi temel ilke kabul etmişlerdir. Türkler’in büyük çoğunluğu gibi Selçuklu sultanları da Sünniliğin Hanefî yorumunu tercih etmişlerdir. Hanefî mezhebinin asıl yayılma sahası Belh, Rey, Buhara, Semerkant, İsbîcâb ve Nîşabur gibi Irak, Horasan ve Maverannehîr’in önemli şehirleridir. Şafîlik daha çok Hicaz ve Mısır’da yayılmakla beraber sonraları Suriye ve Irak bölgelerinde de daha etkin bir konuma gelmiştir. Şafîler’in bu bölgelerde Hanefîler’le beraber fetva ve öğretim işlerini paylaşmaya başlamaları Selçuklular dönemine denk gelir. Fâtımîler’in açmış olduğu Ezher Medresesi’nden yetişen daîlerin çalışmalarına karşı Selçuklular *Nizamiye Medreselerini* inşa ettirmişlerdir. Selçuklular döneminde açılan medreselerde dini ilimlerin yanı sıra edebiyat, riyâziyat, astronomi ve felsefe okutulmuştur.”⁴

“Selçuklular amelde Hanefîliği, itikatta Mâtürîdîliği benimsemişlerdir. Tuğrul Bey ve Alparslan Bey’in vezirliğini yapan Amîddülmelik el-Kündürî amelde

² Sümer, ss. 392- 397.

³ Sümer, ss. 392- 397.

⁴ Sümer, ss. 392- 397.

Hanefî itikatte Mutezîli idi.Şafîî ve Eş'ari olan Ebu Sehl M. b. Hibetullah'ın Nîşabur Şafîîleri'nin reisliğine tayini Kündürî'yi rahatsız etmiş, onun vezirlik makamına getirilmesi ihtimalini ortadan kaldırmak amacıyla Tuğrul Bey'den ehli bid'ata minberden lanet edilmesi için izin aldıktan sonra lanete Eş'arileri de katmıştır. Böylece ülkede uzun yıllar sürecektir bir fikri çatışma ve kargaşa başlamıştır. Bu durum Eş'arî alimleri rahatsız etmiştir. Eş'arîler'e lanet edilmesi olayı Sultan Alparslan'ın tahta geçmesine kadar sürmüştür. Alparslan Kündürî'nin yerine Şafîî ve Eş'arî olan *Nizamülmülk*'ü getirmiştir. *Nizamiye Medreseleri*'nin açılması Şafîî ve Eş'arî ulemasına geniş imkanlar tanınmasıyla mesele tarihe karışmıştır. Cüveyni Eş'arîliğe tevili getirmiş Gazâlî kelamın konularını felsefe ve mantığa açmıştır.”⁵

Gazâlî'nin yaşadığı tarihi süreçte gerçekleşen siyasi gelişmeler onu etkileyen dini, ilmi ve fikri ilerlemeler bu şekildedir. Arka plandaki gelişmeler bu şekildedir. Gazâlî *Nizamiye Medresesi*'nde eğitim görmüş ve daha sonra -inziva sürecinden sonra- *Nizamiye Medresesi*'nde 3 yıl kadar öğretmenlik yapmıştır. Hocası ünlü kelimci Cüveyni'di.

Büyük Selçuklu Dönemi'ne baktığımızda mesela Büyük Selçuklu Sultan'ı Melikşah Bey'in Bâtınî'lerle mücadele etmeyi devlet politikası hâline getirmesinden Gazâlî'nin *Nizamiye Medresesi*'nde olduğu sıralara denk gelmesi böylece Gazâlî'nin niye Bâtınî'lere karşı eser yazdığını daha iyi anlamamızı sağlar.

1.2. GAZÂLÎ'NİN HAYATI

Hüccetül-İslam Ebu Hamîd Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmet el-Gazzâlî et-Tûsî. Medresedeki hocası ünlü kelimci el- Cüveynî'dir. Eş'ari kelimci, Şafîi fakihi, mutasavvuf ve filozoflara yaptığı eleştirileri ile bilinir.

“450 (1058) yılında İran'ın Horasan bölgesinde yetiştirdiği alimler ve devlet adamlarıyla tanınan Tûs'ta dünyaya geldi. Hüccetül İslam, Zeynüddin gibi lakapları vardır. Künyesi Ebu'l Hamîd olmakla birlikte Hamîd diye bir oğlunun olup olmadığı bilinmemektedir. Doğduğu kasabaya nisbetle Tûsî olarak anılmaktaydı. Zehebî'nin aktardığı bir anekdota göre (*A'lâmü'n-nübelâ*, XIX, 343-344) bizzat kendisi, “İnsanlar beni çift ‘z’ ile “Gazzâlî” diye anıyorlar; hâlbuki ben Gazâle denilen bir

⁵ Sümer, ss. 392- 397.

köydenim” demiştir. Buna benzer bir açıklama, onun kızlarından birinin soyundan geldiği rivayet edilen Şeyh Necmeddin Muhammed’e de nisbet edilmiştir (Feyyûmî, *el-Mişbâhu’l-münîr*, “ğzl” md.; Zebîdî, I, 18). İzzeddin İbnü’l-Esîr, Safedî, Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî gibi tarihçiler Gazâlî şeklindeki okuyuşu tercih ederler. Başta W. Montgomery Watt olmak üzere şarkiyatçıların çoğu ile bazı çağdaş Müslüman araştırmacılar da bu imlâyı benimsemişlerdir.”⁶ Gazâlî’nin ismiyle hayatıyla ilgili araştırma yaptığımızda karşımıza İslam ansiklopedisinin 13. cildinde “Gazzâlî” maddesinde, Gazâlî’den bahsedildiğini görmekteyiz. *Gazâlî* ~ غزالی Osmanlıca yazılışı bu şekildedir. Gazâlî isminin yazılışı ve okunuşuyla ilgili farklı rivayetler bulunmakla birlikte hem kolay olduğu için hem de çoğunluk böyle kabul ettiği için tezimizde *Gazâlî* şeklindeki yazılışı kullanacağız.

“Tûs asılı olduğu söylenen Gazâlî’nin ailesi hakkındaki bilgiler son derece azdır.” Ahmet el-Gazzâlî adında sûfî diye bilinen bir erkek kardeşi ve birkaç kız kardeşi vardır. Babası Muhammed Tûsî’dir. Babasının iplikçi dükkânı var imiş. Gazzâlî maddesinde, Gazâlî’nin babası, Muhammed Tûsî oğulları Ahmet ve Muhammed’in iyi öğrenim görmelerini istiyordu. Ancak buna gücü yetmeyince sûfî arkadaşı er-Razekânî’den yardım etmesini istedi. Gazâlî, Razekânî’den ileri derecede ilk öğrenimini aldı. Beş yıl Cürcan’da öğrenim gördükten sonra bir kabileyle Tûs’ a dönerken soyguncuların baskınına uğrarlar ve her şeyleri alınır. Gazâlî soyguncuların reisinden hiç olmazsa defterlerinin verilmesini ister. Ama eşkıya onunla bilgileri zihninde tutması gerekirken yanında taşıdığı için alay eder. Gazâlî’nin bu olaydan çok etkilendiği ve defterlerini alıp Tûs’a döndükten sonra üç yıl içinde bütün notlarını ezberlediği söylenmektedir. Gazâlî 473(1080) tarihinde Tûslu bir grup gençle Nişabur’daki ünlü Nizamiyye Medresesi’ne gider ve orada dönemin en tanınmış kelamcısı İmamü’l Haremeyn el-Cüveynî’nin öğrencisi olur.”⁷ el-Cüveynî’nin Gazâlî’yi çok zeki ve başarılı bulduğu söylenir. Medresede dersleri devam ederken Ebu Ali el-Farmedî’den tasavvuf dersleri alır. Hocası el-Cüveynî’nin vefatı (478/1085) onu çok derinden etkilemiştir. Daha sonra müderrislik mesleğine getirilmiştir. Müderrislik yaparken bir yandan fıkıh, kelam, felsefe ve tasavvuf ile ilgilenip eserler yazarken diğer taraftan da İslâm için çok tehlikeli olduğunu

⁶ Mustafa Çağırıcı, “Gazzâlî”, Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 13, İstanbul, 1996, ss. 515-518.

⁷ Çağırıcı, “Gazzâlî”, ss. 530-534.

düşündüğü Bâtınîlere karşı eser yazıyordu ve onları eleştiriyordu ki daha sonra Nizamülmülk, Bâtınîler tarafından öldürülmüştür.

“Gazâlî fıkıh, kelam, felsefe, tasavvuf vb. ile bu kadar uğraşırken son çalışmalarının ulaştığı sonuç ile onun zihin ve ruh dünyası karışmış bunalıma girmiştir.”⁸ Hatta bu bunalım hâli sebebiyle ders anlatırken zorlandığı ve bazen derste kekeleydiği söylenmiştir. Bu durumuna çözüm olarak Bağdat’tan ayrılma kararı vermiştir. 6 ay boyunca gidip gitmemekte bocalamıştır. Ama 6 ayın sonucunda Bağdat’tan ayrılmıştır. Tûs’a Suriye-Filistin taraflarına gittiği belirtilir. Bağdat’tan ayrıldıktan sonra 11 yıl inzivaya çekilmiş ve İhya kitabını da bu dönemde kaleme almıştır. 11 yıl sonra Nizamülmülk İsmailî bir grup tarafından öldürülmüştür. “Gazâlî tekrardan Nişabur’a medresedeki görevine dönüp (499/1106) 3 yıl kadar müderrislik yaptıktan sonra rahatsızlığı ve “halkı hakka davet etmede” yeterli olmadığı gerekçesiyle medreseyi tamamen terk etmiştir. Gazâlî ömrünün son dönemlerinde ders okutmak, gönül ehlinin sohbetlerine katılmak, eser yazmak ve hadis imini öğrenmekle meşgul oldu. Gazâlî (505/18 Aralık 1111) vefat etti. Tûs’ta ünlü şair Fîrdevsî’nin yanına defnedildi. Gazâlî İslâm toplumunu inançta, kullukta, ferdi ve içtimaî ahlâkta ve genel olarak maddi ve rûhî hayatın bütün cephelerinde ıslah etmenin yollarını, zihniyet ve kültürlerini oluşturan tarihî mirasında görüyordu.”⁹

Gazâlî’nin çok yönlü üstün ilmi kişiliğinin en verimli ve etkili sonuçlarından biri, ahlâk problemleri ve genel olarak İslam toplumunun açmazlarını çok iyi görmesi ve bunlara çözümler üreten zengin bir ahlâk düşüncesi ortaya koymayı başarmıştır. “Nassa dayanan gelenekçi ahlâkla felsefî ve tasavvufî ahlâkı birbirine yaklaştıran hatta birleştiren Gazâlî, pek çok araştırmaya göre teşebbüsler içinden başarılı olanı gerçekleştirebilmiştir. Ahlâkta temel dayanağı Kur’ân ve Sünnet olmuştur. Ona göre iyilik ve kötülük fiilin kedisinde değil yöneldiği gâyededir. Ona göre kaynağı vahiy olmayan ahlâkta mutlak hayır ve mutlak şerden söz edilemez.”¹⁰ Ahlâk Kur’ân ve Sünnete ters düşmemelidir.

Gazâlî zamanında Bâtınîler, filozoflar ve diğer dinlerle mücadele etmiştir. Gazâlî Bâtınîleri siyasi ve kültürel bir tehlike olarak görmüş, Nizamülmülk’ü öldürmelerine rağmen onlara karşı eserler yazmıştır.

⁸ Çağrı, “Gazzâlî”, ss. 530-534.

⁹ Çağrı, “Gazzâlî”, ss. 530-534.

¹⁰ Çağrı, “Gazzâlî”, ss. 530-534.

a. Eserleri

Gazâlî'ye ait olduğu düşünülen eserler şu şekilde dir:

- ***İhya-u Ulumi'd-din***: Fıkıh, kelam, tasavvuf, hadis ve dinî bilgilerin yanı sıra bir İslâm ahlâkını kapsamlı bir şekilde anlattığı kitabıdır.
- ***El Mustasfa***: Fıkıh ile ilgili kitabıdır.
- ***Faysal ül-tefrika beyne'l –İslam ve'z-zendeka***: İslâmdaki mezheplerle ilgili kitabıdır.
- ***Tehafütü'l Felasife***: Farabi ve İbn Sina başta olmak üzere İslam filozoflarını üç noktada küfre düşmekle suçladığı, onun dışında filozofları 20 noktada eleştirdiği tek ciltlik kitabıdır.
- ***El İktisad fi'l İtikad***: İtikat konularını işler.
- ***El Kıstasü'l Müstakim ve Fedâih-ul-Bâtınîyye***: Bâtınîyye fırkasını eleştirmek için yazdığı eseridir.
- ***Bidayetü'l Hidaye***: Din ve ahlaktan bahsettiği kitabıdır.
- ***Makâasidü'l Felasife***: Felsefeyi tenkit etmeden önceki eseridir.
- ***İlcam ül-avam an İlmi Kelam***: Kelamla ilgili kitabıdır.
- ***Mışkatü'l Envar***: Tasavvufu ilgili eseridir.
- ***Eyyühe'l Veled***: Ey Oğul diye çevrilen öğüt niteliğindeki kitabıdır.
- ***Tefsir u Yakuti't Te'vil***: Tefsirle ilgili kitabıdır.
- ***Cevahir'ül Kur'an***: Tefsirle ilgili kitabıdır.
- ***Maksaadü'l-Esna fi Şerhi'l-Esmaü'l Hüsnâ***: Allah'ın isimlerini tanıttığı ve açıkladığı kitabıdır.
- ***El münkız*** : Kendi hayatını anlattığı otobiyografik bir eser niteliğindedir.
- ***Kimya-i Saadet***: *İhyâ* kitabının özeti niteliğindedir.

Diğer önemli eserleri de bunlardır:

- ***Miyarül İlim***
- ***Mihekkun Nazar***
- ***Minhâc ül-abidin***
- ***El Vasi***
- ***Mizanü'l Amel***

- *El Mustazhiri*
- *Kitab ül-erbain*
- *Mükâşefetü'l-Kulub*
- *Nasihatü'l Müluk*
- *Ed-Dürc*
- *Mafsalü'l Hilaf*
- *El-Vecîz*

Gazâlî'nin 475 tane eser yazdığı söylenmekle birlikte günümüze 75 tane ulaştığı söylenir. Başlıca eserlerini yukarıda zikrettik. Bu eserlerle ilgili çok fazla çeviri mevcuttur. Kitapların belli başlı bölümlerini alıp çevirenler de olmuştur.

Gazâlî'nin hayatıyla ilgili yaptığımız araştırmalar neticesinde tamtamına işte bu tarihte doğmuştur, bu tarihte vefat etmiştir, şu kadar yıl yaşamıştır gibi net bir bilgiye ulaşamadık. Bildiğimiz 55 yaşlarında vefat ettiği ve öldürülmediği rahatsızlığı sebebiyle vefat ettiğidir. Gazâlî'ye ait olduğu söylenen ve bir kısmını yukarda belirttiğimiz eserlerin hepsinin ona ait olup olmadığı bilinmemektir. Beş yüze yakın eser yazdığı söylentileri mübalağa ifade etmektedir.

1.3. İHYÂ'U ULÛMÎ'D-DÎN HAKKINDA BAZI BİLGİLER

'*Dinî İlimlerin İhyâsı*' diye Türkçeye çevrilen eser, Gazâlî'nin (ö.505/1111) en büyük eseridir. *İhyâ* kitabı başta tasavvuf ve ahlâk olmak üzere fıkıh ve kelâm gibi ilimlere de amaçları bakımından yeni yaklaşımlar getirmiştir.

"*İhyâ'nın* Türkiye ve Türkiye dışındaki kütüphanelerde bulunan yüzlerce tam ve kısmî yâzması içinde en eskisi muhtemelen Muhtasarûl-İhyâ'dır. İlk defa 1269'da Kâhire'de basılmıştır. Gazâlî'nin kardeşi Ahmet el-Gazâlî tarafından Lûbâbü İhyâü'l Ulumi'd-Dîn adıyla ihtisâr edilip daha sonra pek çok kişi tarafından ihtisâr edilmiştir. M. el-Hârezmî tarafından 620/1223 yılında Hindistan hükümdarı İltutmuş'un isteği üzerine Farsçaya çevrilmiştir."¹¹

"Türkçeye ilk defa Bostanzâde Mehmet Efendi tarafından Yenâbü'l-Yâkîn fî İhyâ Ulumi'd-Dîn adıyla çevrilmiştir. *İhyâ'nın* tamamını Ahmet Serdaroglu ve Ali

¹¹ Mustafa Çağrııcı, "İhyâ Ulûmî'd-Dîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 22, İstanbul, 2000, ss. 10-13.

Arslan Aydın (İst.1977) Türkçeye çevirmiştir. Bunun yanı sıra Gazâlî'nin eserlerinin Batı dünyasına tanınmasını sağlayan Raimundo Martîni, bu eseri 1256-1257 yıllarında çevirmiştir.”¹²

İhyâ Ahmet Serdaroğlu ve Ali Arslan Aydın tarafından Türkçeye çevrilen(Bedir yayınları) nüshası 4 ciltten oluşmaktadır. Daha sonra pekçok farklı yayınevi ve kişiler tarafından çevrilmiştir. 8 Cild hâlinde sadeleştirileni de mevcut olmakla birlikte biz tezimizi yazarken ana kaynak olarak *İhyâ'nın* 3. cildinden yararlanırken *Hüccetü'l-İslam İmam Gazâlî İhyâ'u Ulûm'id-Dîn* Diyanet İşleri Başkanlığı, Haseki Eğitim Merkezi ve Eğitim Uzmanının ortaklaşa hazırladıkları Dr. Sıtkı Güllü'nin çevirdiği Huzur yayıncılığın bastığı kaynağı kullandık.

Dört ciltten oluşan kitabın her cildi 900-1000 sayfa aralığında olup kitabın ilk çevirilerine baktığımızda bazen 1000 sayfayı da geçtiği olmuştur. *İhyâ* dört bölüme ayrılırken her bir bölümde de on kitab/bab bulunur.

1. Ciltte ana konu İslam dinindeki '*İbadetler*'dir. Bu bölüm on kısımdan oluşmakla birlikte burada ilim, akâid, temizlik, namaz, zekât, oruç, hac, Kur'ân tilaveti, zikir ve dua, virdler ve gecelerin ihyası yer alır. W. Montgomery Watt'a göre: "Bu bölüm bilgi veya ilimle ilgilidir ve şüphesiz, eserin tamamına bir giriş olarak düşünülmüştür.”¹³

Bir diğer konu da ilimin aslı ve önemi vurgulanmış ve ilimleri sınıflandırarak hangilerinin daha çok önem arz ettiği üzerinde özellikle de durması ilgi çekici olmuştur.

2. Ciltte ana konu İslam dinindeki '*Âdetler*'dir. Bu bölümde aile, devlet, toplum, iktisat vs. Kısaca itikadın temel prensipleri hakkındadır. W. Montgomery Watt' a göre şu dört başlık altında incelenebilir.¹⁴
 - a. İmanın ikrarı yani "Allah'tan başka ilah olmadığına, Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şahadet ederim." Sözünün ihtimamla ele alınması;
 - b. Akidevî konulara eğilim tartışması;
 - c. İslam akidesinin her biri on hususa sahip olan, dört bölüm içinde ifade edilmesi;

¹² Çağrı, "İhyâ'u Ulûm'id-Dîn", ss. 10-13.

¹³ W. Montgomery Watt, **Müslüman Aydın (Gazâlî Hakkında Bir Araştırma)**, (çev. Hanifi Özcan), Ankara Okulu yay., 2017, ss.168-170.

¹⁴ W. Montgomery Watt, ss.168-170.

- d. İman ve İslam arasındaki ilişkinin tartışılmasıdır.
3. Ciltte ana konu İslam dinini ifsada uğratan ve güzel ahlâk sahibi olmaya engel olan şeyleri ‘*Mûhlîkât*’ başlığı altında toplamıştır. Bizi burada ilgilendiren –daha önceden belirttiğimiz gibi- 3. Cilt yani *Mûhlîkât* bölümüdür. Bu bölümde insanın mânevi, ahlâkî yönü, nefsin terbiye edilmesi, yeme içme ve cinsel arzuların kontrol altına alınması, dilin afetleri; gazab, kin öfke ve haset; dünyanın anlamı ve önemi, cimrilik ve mal tutkusu; mevki tutkusu riya, kibir, kendini beğenmişlik ve kuruntu(gurur) konuları ele alınmıştır. Bu konuları özel ve genel şekilde ele alacağımız gibi bu konular güzel ahlâkın önündeki engelleri teşkil ederler.
4. Ciltte ana konu İslam dinine ve ahlâka göre uygun olan şeyler dediği ‘*Müncîyât*’ başlığı altındadır. Bu bölüm de son cilttir ve on kısımdan oluşur diğer ciltlerde olduğu gibi. Bu kısımlarda ise tövbe, sabır ve şükür, havf ve recâ , fakr ve zühd, tevhid ve tevekkül, muhabbet, şevk, üns ve rızâ; niyet ihlas ve sıdk; murakabe ve muhasebe, tefekkür, ölüm ve ahret hayatı konuları işlenmiştir.

Gazâlî eserini yazarken isimlerini zikretmemekle birlikte İhvân-ı Safa risalelerinden, Ebu Hayyân et-Tevhîdî, İbn Sinâ, İbn Miskeveyh’den faydalanmıştır. Öyleki *İhyâ*’dan etkilenen kişiler de mevcuttur: Fahreddin er-Razi (Kitabü’n-Nefs), Nasîrüddîn-î Tûsî(Ahlâk-ı Nasîrî, İbn Haldun(Mukaddime), es-Shreverdi (Avârifü’l Maarif) ve Mehmet Birgîvî (et-Tabakat) gibi.

Gazâlî’nin *İhyâ* eseri, Watt’a göre Gazâlî’nin bu eserini 1095 Krizi¹⁵ dediği dönemde Bağdat’ta en iyi müderris konumundayken girdiği sağlık ve psikolojik krizden dolayı Bağdat’ı terk ettikten sonra -Watt’ın deyiimiyle *sûfî yaşıyış sürerken*¹⁶- kaleme almıştır. Biz bunalım yani bilgilerinden şüphe ettiği hatta derslerde kekelemeye başladığı böyl ece -Bâtınî gibi sebeplerin etkili olduğu söylenmekle birlikte kaynaklar daha çok bunalım sağlık krizi üzerinde durdukları için biz de bu bunalım hâinden dolayı gittiğini söylemenin daha doğru olduğunu düşündük.- “Bağdat’ı terk ettikten sonra gittiği yerde 11 yıl kadar inzivaya çekildiği

¹⁵ W. Montgomery Watt, s.155.

¹⁶ W. Montgomery Watt, s.167.

söylenir.”¹⁷ Bu dönemde Gazâlî tasavvuf ile haşır neşir olmuştur. Bizim de kanaatimizce bir taraftan ruhunu ve bedenine akseden hâllerin sebepleriyle uğraşip kendini tanıma ve iyileştirmeye çalışırken diğer bir taraftan da halkın içinde vakit geçirme fırsatı bulmuş ve kendindeki rahatsızlığın ahlâkî durumun çok daha kötü yansımalarının toplumda da olduğunu görmüştür. Toplumda bir ahlâkî çöküş mevcuttur. Bundan dolayı ne yapması gerektiğini düşündüğünde ahlâkî problemleri, güzel ahlakın önündeki engellerin ne olduğunu, ibadetlerin vs. nasıl olması gerektiği üzerinde durur. İbadetle asıl amacın ne olduğunu kısaca İslâm ahlâkı hakkında derin tefekküründen, araştırmalarından ve kısa net çözüm ne olmalı sorularına cevap niteliğinde *Dini İlimlerin İhyâsı* diye bir proje başlatmıştır. Bu proje denildiği gibi salt tasavvufî bilgiler veya itikad ile ilgili bilgiler içermemektedir. Aksine bu eser İslam ahlâkını en iyi şekilde ele almaya çalıştığı için –tabi eseri yazarken bize göre tasavvufa fazlaca girdiği ve bu böyle değil dediğimiz konular da mevcuttur- çok değerli bir eserdir. İslam ahlâkını en iyi şekilde anlatırken İslâm ahlâkına felsefî bir bakış açısıyla bakmamızı sağlamıştır. İslam ahlâkı başta olmak üzere mezhep münakaşalarından tutun pek çok konuya açıklık getirmiş ve çözümler ortaya koymuştur. Günümüz Anadolu’sunda hâlâ en çok yararlanılan eserler listesindedir. *İhyâyı* yazmak Gazâlî’nin 10-11 yılını almıştır. Bu eser İslâm dini hakkında bir Müslüman’ın bilmesi gereken bilgileri verdiği gibi bu eserin en önemli özelliği müellifimizin kendi dönemindeki sorunları problematik tarzda ele alması ve problemi tahlil edip çözümler getirmeye çalışmasıdır. Bunları yaparken de bölümlerde konuları işlerken her konudan sonra konuyla ilgili gelebilecek sorular sorup soruları cevaplamıştır. Böylece konu okunurken öğrenilirken akla gelebilecek sorular cevap bulmuştur.

W. Montgomery Watt, *İhya’nın yazılış amacından*¹⁸ bahsederken şöyle der: Gazâlî’nin duyduğu huzursuzluğun, aslında, içinde bulunduğu medeniyetin bir krizle karşı karşıya kaldığının ve bunun da, ne hazır ne de açık bir çözüm şekli bulunduğunun bir hissedilişi olduğuna dair küçük belirtiler mevcuttur. O, şüpheciliğinden kurtulduğunda “hakikati arayan” dört temel grubun öğretilerini incelemek suretiyle, gerçeği aramaya başladı; bu münasebetle O hem kendisinin hem

¹⁷ Mustafa Çağrı, ”İhyâ Ulûmi’-d-Dîn”, ss. 10-13.

¹⁸ W. Montgomery Watt, ss. 71-72.

de onların, hakikatin bazı önemli yönlerine sahip olmadıklarına işaret etti. Kitabın başlığı, yani Dalâletten Kurtuluş, muhtemelen, ferdî bir durumu da gösterdiği kadar, sosyal bir duruma da işaret etmekte ve zımnen de olsa, toplumun her nasılsa, yanlış yola gittiğini ifade etmektedir. Onun en büyük kitabının başlığı yani Dinî İlimlerin İhyâsı ifadesinin, bu ilimlerde bazı gerileme veya bozulmanın olduğunu varsaydığını burada kaydetmek pek de yersiz olmayacaktır. Bu çalışmanın asıl amacı, bu gerilemenin neden olduğunu ortaya koymaya çalışmak olarak ifade eder.

“Gerek İslâmi gerekse önsözündeki açıklamalar, Gazâlî’nin İslâm ümmeti için bir ıslah projesi niteliğinde kaleme aldığı göstermekte eski ve yeni ilim çevrelerinde de genellikle *İhyâ*’nın böyle bir iddia ile yazıldığı kabul edilmektedir. Müellif eserin önsözünde ahiret yolcularının öncüleri olması gereken alimlerin şeytanın aldatmasına kapılmış şekilciler olduğundan yakınıyor; bunların ilmi siyasetçilerin taleplerine göre uygun olarak verilen fetvalardan veya içeriksiz kelami tartışmalardan ya da vaizlerin sıradan insanları etkileyen tımtıraklı konuşmalarından ibaret sayarak halkı yanılttıklarını söyler; gerçek ilimlerin selef-i salihinin talep ettiği ahiret yolunun artık unutulduğunu görerek *İhyâ’ü Ulûmi’-d-Dîn* adını verdiği kitabı yazmanın gerekli olduğu kanaatine vardığını belirtir. Gazâlî kendi deyimiyle bu ahlâkî hastalıkların psikolojik ve sosyal sebeplerini ve iyileştirme yollarını gösterirken her seviyedeki okuyucusuna bir iç gözleme yöneltmekte onu kendi ruhunu tanımaya, ahlâkî şuurunu ve iradesini harekete geçirmeye sevk etmiştir.”¹⁹

Netice itibariyle Gazâlî’nin 4 ciltlik *İhyâ* eseri İslâm ümmetini ıslah projesidir. Biz tezimizde bu esere İslâm Ahlâk Felsefesi açısından güzel ahlâkın önündeki engellerle ilişkisi açısından eseri değerlendireceğiz. Ana kaynağımız *İhyâ*’nın 3.Cildi olacaktır.

Biz bu bölümde Gazâlî’yi daha iyi anlayabilmek için onun kim olduğuna, yaşadığı devre ve o devrin olaylarına, ilmi hayatına ve eserlerine değindik. Gazâlî’nin Büyük Selçuklular Döneminde yaşadığını Nizamiye Medresesinde öğrenim görüp daha sonra orada bir süre müderrislik yapıp medreseyi çeşitli sebeplerle terk ettiğini daha sonra medreseye geri döndüğünü sonra tamamen terk ettiğini vurguladık. *İhyâ* adlı hacimli eserini de medreseden ayrıldığı sırada yazdığı kaynaklarda yer almaktadır. Peki Gazâlî’yi Gazâlî yapan neydi? Dini İlimlerin İhyâsı

¹⁹ Mustafa Çağrı, “İhyâü Ulûmi’-d-Dîn”, ss. 10-13.

diye çevrilen eseri yazmasına onu yönelten sebepleri yukarıda ele aldık. Gazâlî'nin özellikle İhyâ eseri ahlâk açısından ele alındığında dolu dolu bir kaynaktır. Gazâlî'nin yazdığı eserler ve yaşadığı devir ahlâkî anlamında bir çöküşün var olduğunu gösterir. İslâm düşünürü olan Gazâlî İhyâ'da iyi ve kötü nedir, ahlâk nedir, dışında bunların ileri aşaması olan güzel ve çirkin ahlâk nedir ve güzel ahlâkın önündeki engeller nelerdir, bunların sebepleri nelerdir ve bunlar nasıl tedavi edilebilir, üzerinde özellikle durur. Tezimizin İkinci Bölümünde Gazâlî'ye göre güzel ahlâk ve çirkin ahlâkın ne olduğu, genel anlamda güzel ahlâkın önündeki engellerin neler olduğunu inceleyip değerlendirmeye çalışacağız.

İKİNCİ BÖLÜM

GAZÂLÎ DÜŞÜNCESİNDE, GENEL ANLAMDA GÜZEL AHLÂK'IN ÖNÜNDEKİ ENGELLER

2.1. ÇİRKİN AHLÂKA BAĞLI ENGELLER

Gazâlî düşüncesinde, genel anlamda güzel ahlâkın önündeki engel, çirkin ahlâk ve ona bağlı unsurlardır. Gazâlî çirkin ahlâkın ne olduğundan önce güzel ahlâkın ne olduğu üzerinde durur. Güzel ahlâktan bahsederken diğer konularda olduğu gibi ayet, hadis ve yüce zatların sözlerine başvurur.

Güzel ahlâkla ilgili bazı ayet ve hadisler şöyledir:

“Hiç şüphesiz *büyük bir ahlâk* üzerindesin sen.”

“*Güzel ahlâk* seninle ilişkilerini kesen akrabalarınla ilişkini sürdürmen, seni mahrum bırakana vermen, sana zulmedenî bağışlamandır.”

“Resulullah’ın ahlâkı Kur’an’dı.”

“Ben ancak *güzel ahlâkî üstünlükleri* tamamlamak için gönderildim.”

“Kıyamet günü terazide tartılacakların en ağırı Allah korkusu ve *güzel ahlâktır*.”²⁰

İbn Abbâs:” Her binanın bir temeli vardır. İslâm’ın temeli de güzel ahlâktır.”²¹

Gazâlî hadis ve âlimlerden alıntı yaparak güzel ahlâk tasvirleri yapmıştır. Bunlardan bazıları; kızmamandır, Allah’ın pek yüce ahlâkıdır, Allah’tan razı olmaktır, İslâm’ın temelidir, güler yüzlülük, cömertlik ve başkalarını incitmemektir.

Fulanun hasenu’l- halkı ve’l- huluk’ yani içi ve dışı güzel birisidir. (sireti ve sureti güzel adam) denilirken “ halk” sözcüğüyle kişinin fiziksel yapısı, “huluk” sözcüğüyle de iç şekli, sireti(karakteri) kastedilir. Gazâlî burada ruh ve nefsi aynı anlamda ele almıştır. “Huluk= huy, ahlâk” ruhta kökleşmiş bir huy ve bir hâlet(özellik) olup bütün fiiller, düşünce iç dürtülere gerek duymayan kolayca ve rahatlıkla kendisinden meydana gelir. *Eğer ruhta yerleşen bu keyfiyetten akıl ve şeriat tarafından beğenilen güzel davranışlar ortaya çıkıyorsa bu keyfiyette, bu hâlete “hulk-i hasen = güzel ahlâk, güzel huy” adı verilir. Eğer kendisinden meydana gelen şeyler çirkin fiiller ise kötü fiillere kaynaklık yapan bu heyete, bu*

²⁰ Gazâlî, İhyâ ‘Ulû^mi’ d-Dîn Tercümesi, (Terc.Sıtkı Gülle), Huzur yay., İstanbul, 2016, C.3., ss.109-111; Bundan sonraki dipnotlarda eserin adı, Türkçe cilt ve sayfa numarası verilecektir.

²¹ Gazâlî, İhyâ, C.3., s.115.

*hâlete de “hulk-i seyyi = kötü ahlâk, kötü huy” denir.*²² Gazâlî güzel ve kötü ahlâkın tanımını yaparken iki şeye dikkati çeker. İlk olarak huy denilebilmesi için ruhta kökleşmiş olması gerektiğini söyler ve ruhta kökleşen şeyin devamlı olarak birdenbire yapıyor olması gerektiğini söyler. Yani ruhta kökleşmiş, birdenbire, devamlı, akıl ve şariat tarafından beğenilenlere güzel ahlâk beğenilmeyenlere kötü ahlâk denilebileceğini söyler. Buna göre bir şeyi bilmek ve ara sıra onu yapmak yetmez devamlı ve refleks hâle gelmiş olması gerekir.

Gazâlî çirkin ahlâkı(huyu) iyileştirmekten bahsederken aslında temel bir iddiada bulunur. Gazâlî’nin iddiası huyların değişebilir olduğudur. Karakterimizi oluşturan iyi ve kötü huyların değişebildiğini savunur. Şu cümleyi örnek verir: “Hayvanlar eğitilirken insanın eğitilmemesi nasıl düşünülebilir.”²³ Bununla ilgili Hz. Peygamber(sav.)’in şu sözü İhyâ’da: “Ahlâkınızı güzelleştiriniz.”²⁴ hadisi geçer.

Gazâlî insanın *huylarının değişebilmesi ve güzel ahlâkta insanların durumlarıyla ilgili insanları dört gruba ayırır.*²⁵ Bunlar şu şekildedir:

1. Grup insanlar; Hâk ile bâtılı, güzel ile çirkinini birbirinden ayıramayan yaratıldığı şekilde tüm insanlardan soyutlanmış bulunan, zevklerinin peşinden gidip arzuları tam tekemmül etmemiş gafletteki kişiler. Bunlar tedaviye çok çabuk cevap verir. Bir uyarıcıya ihtiyaçları vardır. Çok kısa sürede huyları güzelleşir.
2. Grup insanlar; Çirkinin çirkinliğini bilen ama henüz güzel amellere alışmamış, kötü amelleri kendisine güzel gösterilmiş, şehvetinin zebunu olduğu için isabetli düşüncelerine iltifat etmeyen, bununla birlikte amel konusunda kusurlu olduğunun farkında bulunanlar.
3. Grup insanlar; Çirkin huyları, alışkanlıkları yerine getirilmesi gereken güzel görevler olarak telaki eden, onları hâk ve güzel gören ve bu inanç çerçevesinde yetişen gruptur.
4. Grup insanlar; Bozuk düşünce etrafında yetişmiş, bozuk düşünceler paralelinde eğitilmiş, fazileti aşırı kötülüklerde, vurup kırmada, cana kıymada

²² Gazâlî, İhyâ, C.3., ss.118-119.

²³ Gazâlî, İhyâ, C.3., ss.122.

²⁴ Gazâlî, İhyâ, C.3., ss.109.

²⁵ Gazâlî, İhyâ, C.3., ss.122-126.

gören, bununla övünen, bunun şerefini arttırdığını zanneden kişilerin oluşturduğu grup yola getirilmesi en zor gruptur.

Dört farklı grubu tanımak gerekir. Bu dört grup güzel ahlâkın önündeki engelleri hangilerinin daha çabuk aşacağına hangilerinin daha geç aşacağını gösterir. “Rahman kulları yeryüzünde *mütevazı yürürler*. Bilgisizler kendilerine takıldıkları zaman onlara *güzel ve yumuşak söz söylerler*. Onlar gecelerini Rableri için kıyama durarak ve secdeye vararak geçirirler. Onlar: Rabbimiz! Bizden cehennem azabını uzaklaştır, doğrusu onun azabı sürekli ve acıdır. Orası şüphesiz kötü bir yer ve kötü bir duraktır derler. Onlar, sarf ettikleri zaman *ne israf ederler ne de cimrilik*, ikisi arasında *orta bir yol tutarlar*. Onlar, Allah yolunda *başka ilah tutup ona yalvarmazlar*. Allah’ın haram kıldığı *cana haksız yere kıymazlar. Zina etmezler*. Bunları yapan günaha girmiş olur. Kıyamet günü azabı kat kat olur, orada alçaltılarak temelli kalır. Ancak *tövbe eden*, inanıp *yararlı iş işleyenlerin*, işte Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah bağışlar ve merhamet eder. Kim tövbe edip yararlı iş işlerse şüphesiz o, Allah’a gereği gibi yönelmiş olur. Onlar yalan *yere şehadet etmezler, faydasız bir şeye rastladıkları zaman yüz çevirip vakarla geçerler*. Kendilerine *Rablerinin ayetleri hatırlatıldığı zaman onlara karşı kör ve sağır davranmazlar*. Onlar: Rabbimiz! Bize eşlerimizden ve çocuklarımızdan gözümüzün aydınlığı olacak insanlar ihsan et ve *bizi Allah’a karşı gelmekten sakınanlara önder yap* derler. İşte onlar *sabrettiklerinden* ötürü cennetin en yüksek dereceleriyle mükâfatlandırılırlar. Orada esenlik ve dirlik dilekleriyle karşılanırlar. Orada temellidirler. Orası ne güzel bir yer ve ne güzel bir duraktır. Ey Muhammed! De ki: *İbadetiniz olmasa Rabbim size ne diye değer versin? Ey inkârcılar! Yalanladığınız için azap yakanızı bırakmayacaktır!*”²⁶ Furkan süresinden yazdığımız ayetlerde güzel ahlâkın olduğunu gösteren alametler mevcuttur. Güzel ahlâk konusunda en detaylı ayettir. Ahlâkı nasıl güzelleştirebileceğimiz(melyorizm) ve güzel ahlâk sahibi olan kişilerin özellikleri vurgulanmaktadır.

Gazâlî *İhyâ*’da²⁷ başka bir yerde büyüklerden birinin güzel huyun belirtilerini şu şekilde anlattığını belirtir: Güzel huylu kişi çok *utangaçtır*, kolay kolay kimseyi incitmez, pek *dürüsttür*, pek *doğru sözlüdür*, *az konuşur* çok ibadet

²⁶ Furkan Süresi, 25/63-77.

²⁷ Gazâlî, *İhyâ*, C.3, s. 151-158.

yapar, az sürçer, lüzumsuz işleri azdır, *iyilikçidir*, lütufkârdır, sabırlıdır, şükür sahibidir, halinden hoşnuttur, uysaldır, naziktir, iffetlidir, müşfiktir, sövüp saymaz, koğucu, gıybetçi değildir, aceleci değildir, kin tutmaz, pinti değildir, kıskanç değildir, *güler yüzlüdür*, Allah için sever Allah için öfkelenir, Allah için hoşnut olur, Allah için gazaplanır. İşte güzel ahlâklılık bunlardır.

Gazâlî nefsi terbiye etmekten bahsederken güzel ahlâk/huy hakkında şunları ifade eder: “Güzel ahlâk, peygamberlerin sıfatı ve sıddık kişilerin amellerinin üstünüdür. Gerçekten güzel ahlâk dinin yarısı, takva sahibi kişilerin mücahedeleriyle abid zatların riyazetlerinin meyveleridir. Kötü huylar ise öldüren zehirler, mahveden felaketler, perişan duruma sokan rüşvalıklar, apaçık rezillikler, âlemlerin Rabbinin çevresinden uzaklaştıran çirkeflikler, kişiyi şeytanların yoluna sokan şer kılavuzlarıdır. Güzel ahlâklar kalpten cennetlerin nimetlerine ve Rahman’ın çevresine açılan kapılar oldukları gibi, kötü ahlâklar da yüreklere çökmek için tutuşturulmuş olan Allah’ın ateşine açılmış kapılardır. Çirkef ahlâklar kalp hastalıkları, ebedi hayatı öldüren nefsanî dertlerdir.”²⁸ Gazâlî kalp, kalbin hastalıkları ve kalpteki hastalıkları tedavi etmenin üzerinde çokça durmaktadır. Bir tıp doktoru hastalıklar üzerinde nasıl duruyor, hastalıklara teşhis koyuyor onları tedavi yolları arıyor ve iyileştirmeye çalışıyorsa insanın da fiziksel rahatsızlıkları üzerinde durulduğu gibi psikolojik veya kalbi hasta eden ruhta/kalpte meydana gelen asıl hastalıkların teşhis edilmesi ve iyileştirilmesi gerektiğini söyler.

Gazâlî’ye göre anlaşılmaktadır ki asıl hasta olan kalptir. Bedene yansıyan fiziksel hastalıkları kaynağı kalptir. Kalp hastadır, kişi kalbinin hastalıklarına kendisi teşhis koyup onu iyileştirme yoluna gitmelidir. Bunu yapmak da kolay değildir. İnsanlara yardımcı olacak kişiler tutarlı âlimlerdir. Kalbin hasta olma durumunu bilmemek güzel ahlâkın önündeki engeldir. Çünkü kalbin hastalıklarını bilmeyen neyle, nasıl ve niçin mücadele ettiğini bilmez. Dolayısıyla kişiyi Rabbinden uzaklaştıran şeyler kalpteki hastalıklardır. Gazâlî burada her ne kadar kalp ve hastalıkları derse de kalp derken “et parçası” anlamında değil ikinci anlamı olan insanın kendisini/nefsini kastetmektedir. Kanaatimizce kalp değil ruh demek ruhtaki hastalıklar demek daha makul görünmektedir. Dolayısıyla yapılması gereken de kalpteki hastalıkların neler olduğunu bulmak ve onları iyileştirmeye çalışmak

²⁸Gazâlî, İhyâ, C.3, s.107.

gerekir. Bunu yaparken de listeleme yöntemi kullanılabileceğini söyler, Gazâlî. Bu yöntem sayesinde bizde mevcut olan olmayan iyi ve kötü huyları tespit etmiş oluruz. Bu tespitten sonra bu sefer çirkin huyları iyileştirme yoluna gitmemiz gerekir. O kötü huy iyileşene kadar onunla uğraşılır, iyileşince de yerine başka kötü huy tespit edilip listeye yazılıp iyileştirme yoluna gidilir. Bu böyle devam eder. Bu da hiç kolay gözükmemektedir. Çünkü kötü olan şey, huy/alışkanlık haline getirilmiştir ve bir alışkanlığı terk etmek sanıldığı gibi hiç kolay değildir.

Buraya kadar Gazâlî düşüncesinde güzel ahlâkın nasıl olduğuna baktık. Güzel ve çirkin ahlâkla ilgili araştırma yaparken İzutsu'nun eserinde güzel ve çirkin kavramlarını analiz etmiştir. İzutsu bu iki kavram için *ha-se-ne* ve *se-ve-e*²⁹ terimlerini kullanır. Hasen kelimesinin hayr kelimesiyle de bağlantısı olduğunu belirtir. Hasen, hoşla giden, tatmin edici, güzel veya takdire şayandır. Ayrıca lezzetli veya damağa hoş gelen manalarının olduğunu da belirtir. Hasene de dişil formudur. Ahsen kelimesi de mübalağa ifade edip en güzel şekilde bir şeyi yapmak anlamı taşır. Seyyie kelimesi se-ve-e kökünün dişil formudur. Kur'an'da kötü plan ve itaatsizlik, müsibet kimi zaman da kötülük anlamlarında kullanılmıştır. Esâ'e kelimesi de kötülük yapan anlamındadır.

Sonuç olarak İslâm dininin temeli güzel ahlâktır, diyebiliriz. Çünkü İslâm, ahlâklı olmayı, iyi ve kötü nitelendirilen şeyleri, İslâm açısından bilmeyi ve çirkin ahlâk olarak kişide olan gizli ve açık halleri güzel ahlâka hatta en güzel ahlâka dönüştürmeyi tavsiye eder. Ahlâk felsefesinin temel amaçlarından biri huyların bilincinde olmak ve güzel huylara çevirmektir. Güzel ahlâk toplumda uyum ve düzenin sağlanması ve daha iyi bir toplumun inşası için gereklidir. Özel anlamda güzel ahlâkın önündeki engellerden, İnsanın Kendisini ve Onu Yaratan Rabbini Bilmemesi başlığına geçelim.

²⁹ Toshihiko İzutsu, **Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar**, Dördüncü Baskı, çev. Selahattin Ayaz, Pınar yay. İstanbul, 2011, ss. 333-348.

2.1.1. İnsanın Kendisini ve Onu Yaratan Rabbini Bilmemesi

Gazâlî'ye göre nefisini/kendini bilmemek güzel ahlâkın önündeki engeldir. Bu konuyu anlayabilmek için Gazâlî'ye göre belli başlı kavramlara bir göz atmak gerekmektedir. Bu kavramalar *kalp*, *ruh*, *nefis* ve *akıl*³⁰ dır.

Gazâlî'ye göre *kalp* kelimesi iki manaya gelebilmektedir. Biri “et parçası” içerisinde boşluk bulunan anlamında, ikincisi ise “rabbani ve ruhani” bir latife anlamındadır. Gazâlî *ruhtan* bahsettiğinde de “kaynağı cismani kalbin boşluğu” olan “lâtif bir cisimdir.” İnsandaki lâtif bilen algılayan manasında kullanılır, der. *Nefis* için de “öfke ve şehvet gücünü toplayan” insanın bizzat kendisidir, der. Nefisten bahsederken nefis-i emare (kötülenmiş nefis) ve nefis-i mutmainneden(güzel ve övülmüş nefis) de bahseder. Son olarak *akıl* kelimesinin de iki anlama geldiğini söyler. İlk olarak “mutlak zikredildiğinde eşyanın hakikatini bilmeye yarayan yetidir.” İkinci olarak ise “ilmin algılanmasını sağlayan şeydir.” der. Akıl insanın bilen ve algılayan lâtifesidir, der.

İhyâ'nın üçüncü cildinin giriş bölümünde *nefsini bilmekten* bahsedilir. Gazâlî'ye göre insanın diğer varlıklara üstün gelmesini sağlayan fazileti, Allah'ı tanıma kabiliyetidir. Allah'ı tanımak için de aracı insanın kalbidir. Öteki organlar yardımcıları, hizmetçileri, alet ve edevatlarıdır. Allah katında kabul gören organ kalptir. Yine Allah'tan perdelenen Allah dışındaki şeylerle dolu olan da kalptir. Hitaba maruz bırakılan sadece kalptir. Allah'a karşı direten, kafa tutan, isyankâr odur, organlarda oluşan çirkeflikler onun dışı vurmuş yansımalarıdır. Kalbin kararması ve aydınlatılmasıyla orantılı olarak dışı kötülük ve güzellikler belirir. Kalp insanoğlunun kendisini tanıdığında nefisini tanıyacağı bir organdır. İnsan kendini tanıyınca da Rabbini tanımış olur. İnsan kendini tanımayınca nefisini de tanıyamaz, nefisini bilmeyen de Rabbini bilemez. Kalbini tanımayan da başkalarını hiç tanıyamaz.

Gazâlî'ye göre insanların çoğu kalplerini ve kalplerinin içindekini, kendilerini ve de Rablerini bilmemektedirler. Kalbi bilmek ve kontrol altında tutmak gerekir. Kalbini bilmeyen şu ayetteki kişiye benzetilmiştir:

³⁰ Gazâlî, İhyâ, C.3, 11-14.

“Allah’ı unutup da Allah’ın da kendilerini kendilerine unutturduğu kimseler gibi olmayın, onlar yoldan çıkmış kimselerdir.”³¹

Gazâlî’ye göre kalbi ve onun niteliklerini bilmek dinin temek ögesidir ve ahiret yoluna girenlerin izledikleri yolların temelidir. Demek ki kalbi ve içindekileri bilmek kendini ve Rabbini bilmeye eşdeğer gören Gazâlî, bu sebeplerden dolayı, bu durumu güzel ahlâkın önündeki engellerden saymıştır.

İslâm ahlâk felsefesinde bir davranışın ahlâk açısından iyi veya güzel sayılabilmesi için üç öğeye sahip olması gerekir: bilinç, irade özürlüğü ve değer vurgusu. Kendini bilmek İslâm ahlâk felsefesindeki “bilinç” kavramına denk gelmektedir. Yani bilinçli olma hâli, psikolojideki deyişle farkındalıktır. Farkındalık psikoloji için de temelde olması gerekendir. Ahlâk felsefesi için de etik bilinç temeldir. Gazâlî İslâm ahlâkının temeli olarak kendini bilip olgunlaşmaya çalışmaya ek olarak ya da ondan önce yaratıcıyı bilmeyi şart olarak görmüştür. İnsanın kendisini ve yaratıcısını bilmesi mümkün müdür, mümkünse ne kadar mümkündür sorularına zannımızca araştırmaları ve tecrübeleriyle çirkin ahlâk olarak gördüklerini anlatıp çözümler bulmaya çalışmıştır. Böylece insanın bunların bilincinde olmasıyla bunları aşma fırsatı bulabileceğini insanın kendisini ve yaratıcısını ancak bu şekilde tanıyabileceğini düşünmektedir.

2.1.2. Yaratıcıdan Uzaklaşmak

Gazâlî’ye göre tüm hedef, huylarla güdülen amaç nefsin dünya sevgisinden sıyrılıp ruhta Allah sevgisinin kökleşmesini sağlamak, ruhun Aziz ve Celil Allah’a kavuşmaktan başka bir isteği olmamasını temin etmektir. Bu mertebeye ulaşan artık tüm malını sadece ona ulaşmak için harcar, gazab ve arzularını yalnız ona ulaştıracak biçimde kullanır. Bu da bunların şariat ve akıl mizanıyla tartılıp ölçülmesi ve bunun ardından coşku duyulup lezzet alınmasıyla mümkün olur.

Mürit ile Hâk arasındaki engellerden bahsederken dört engelden bahseder: mal, itibar, taklitçilik ve günah. Bunlar Allah’a kavuşmaya engel ve aynı zamanda Allah’tan uzaklaşma sebepleridir.

³¹ Haşr Süresi, 59/19.

“Allah’ı unutup da Allah’ın da kendilerini kendilerine unutturduğu kimseler gibi olmayın, onlar yoldan çıkmış kimselerdir.”³²

Bu ayette de görüldüğü gibi marifetullahtan uzaklaşmak yoldan çıkmaya sebep olur. Allah’tan uzaklaşanı Allah kendisini bile unutturur ki günümüz modern toplum yapısında da durum bu şekildedir. Allah dışında her şeyi düşünür, Allah dışındaki şeyler için koşturur durur olmuşuz. Oysa Rabbinin bilen tanıyan kişi o kadar günlük zevklere dalmaz. Allah’ı bilen rızık arayışına bile girmez bir süre sonra ve mesela rızık için endişelenmez. Çünkü rızık veren Allah var. Burada bir teslimiyet vardır. O, kişiyi rıziksız bırakmaz. Marifetullahtan uzaklaşmak ilahi sistemin dışına çıkmak gibi bir şeydir. Merkezden sapmış olmaktır. Ne yaptığını bilmeden amaçsızca bir şeyler yapmaktır. Bu İslâm ahlâkının düşüncesidir. Ayrıca İslâm ahlâkında Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanmak diye bir tabir vardır. Bunun için de Hz. Peygamber’in sünnetine bakmak gerekir. Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanmak düşüncesinde kötülük probleminin konusu olan Allah kötülüğü yaratmış mıdır, yaratmamış mıdır, meselesinden de anlaşılan Allah’ın kötülüğü yaratmadığıdır. İslâm ahlâkında, Allah’ın her şeyi iyi ve güzel yapması inancı vardır. Bu yüzden yaratıcıdan uzaklaşmak çirkinliklerin başıdır. Yani küfr ehli olanların saptıkları noktaların sebebi olarak da inançsız olmaları veya başka inançtan olmaları da görülebilir. Sonuç olarak Gazâlî marifetullahtan yani Allah’ı bilmekten uzaklaşmayı güzel ahlâkın önündeki en büyük engellerden sayar. Çünkü ona göre ilim Allah’ı bilmek tanımak anlamak için öğrenilmelidir. Ama diğer ilimlerle ilgilenilince veya ilimlerle hiç ilgilenilmeyince marifetullah unutulmaktadır. Yaratıcısını unutana da insanın kendisinin unutturacağından dolayı marifetullahtan uzaklaşmamanın güzel ahlâklı olma imkânı yakalanacağını da İslâm ahlâkı açısından söyleyebiliriz.

2.1.3. Âlimlerin Tutarsız Oluşu

Gazâlî, kalp hastası kalbinin hastalığını bilse ilacın acılığına zor katlanır. Çünkü kalp hastalığının ilacı arzulara karşı gelmektir. Bu da ruhun çıkmasına eşdeğerdir. Kendinde sabır gösterecek gücü bulsa bu kez tedaviyi uygulayacak uzman bir doktor bulamaz. Zira *doktorlar âlimlerdir*. Hâlbuki âlimlerin hepsi

³² Haşr Suresi, 59/19.

hastalığa yakalanmış her tarafı hastadır. Hasta doktor, tedavilerle pek az uğraşır. Bundan ötürü dert dermansız olmuş, hastalık müzminleşmiş, bu dalın ilmi ortadan kalkmış, kalp tababeti tamamen inkâr edilmiş, kalp hastalığı diye bir şey yoktur denilmiş, insanlar dünya sevgisine yönelmiş, dışları ibadet görünümünde ama içleri âdet, gelenek ve görenekten ileri geçmeyen, riyakârlık olan fiziksel amellere sarılmışlardır. İşte bunlar da hastalıkların köklerinin nişaneleridir, der. Gazâlî'ye göre halkın dini ve ahlâkı öğrenmeleri için kendilerindeki ruhî hastalıkları fark etmeleri için âlimlere ihtiyaçları vardır. Ama âlimler doktor olacakları yerde hasta olmuşlardır ve tedaviden habersizdirler. Âlimlere kendiliklerinin bilincinde olmamaları yüzünden kızar.

*Demek ki ulaşmanın engeli yola girmemektir. Yola girmemenin engeli ise iradenin olmayışıdır. İradeyi engelleyen de imanın olmayışıdır.*³³ İmanın bulunmayışının nedeni de kılavuzların, öğütçülerin Allah'ı bilen, onun yolunu gösteren, dünyanın horluğuna ve ikazına dikkat çeken, ahret olayının azametini ve sürekliliğini gözler önüne seren *âlimlerin* olmayışıdır. Çünkü insanlar şehvetlerine batmış, derin uykuya dalmış bir hâlde gaflet içinde oldukları gibi kendilerini uyarmak için âlimler de yoktur. Halk katmanlarından biri gafletlerinden uyanacak olsa yolu bilmediği için doğru yola giremez. *Âlimlere başvurup yolu sorsa hepsinin hevesleri peşinde olduklarını, doğru yoldan saptıklarını görür.* İrade zayıflığı, yolun bilinmemesi ve *âlimlerin heva ve hevesleri doğrultusunda konuşmaları* yüzünden Allah'a giden yol yolcusuz kalmış, ıpıssız hâle gelmiştir. Evet, hedefin önünde engeller olur, delil bulunmaz, hevesler baskın, talip gaflette olursa hedefe ulaşmak imkânsızlaşır ve hiç kuşkusuz yollar ıssızlaşır. Gazâlî daha sonra âlimlere arzu (istek)lerinin peşinden gittikleri için kızar. Çünkü ona göre arzulara karşı gelmekle olgunlaşma sağlanabilir. Âlimler de arzularına karşı gelip halkı bu konuda uyarmaklarına kendileri hazlara dalmışlardır. Gazâlî, bu yüzden onları tutarsız olarak görüp güzel ahlâkın önündeki engellerden sayar. Buradan şunu anlıyoruz ki Gazâlî'nin haz ahlâkına(hedonizm) göre bir hayat sürmeyi İslâm ahlâkı açısından güzel bulmaz. Olgunlaşmayı temele alır. Acı çekme de değildir düşündüğü ve istediği orta yolda olmaktır. Yani erdemi insan modeline önem verir.

³³Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 165.

Gazâlî âlimlerin tutarsız oluşunu eleştirirken kendilerinin yapmayıp ama doğrusu budur öyle yapın denilmesine karşı çıkar. Çünkü kişi kendisindeki erdemsizlikleri fark edip uğraşmak yerine yapmadığı şeyleri yapıyormuş gibi davranıp aslında ikiye yüzlü davrananların olduğunu da söyler. Burada dürüstlük erdemi olması gerektiği ve tutarlı olmanın bir değer olduğu anlaşılmalıdır.

2.1.4. İnsanın Olgunlaşmamış Olması

Gazâlî, olgunlaşmamış olmasını güzel ahlâkın önündeki temel engellerden sayar. Ona göre olgunlaşma erdemsizliklerin fark edilip giderilmesiyle ancak mümkündür. Bu da pek kolay görünmemektedir. Gazâlî'ye göre ahlâk(huy) nefsin heyeti, konumu ve iç suretidir. Dört unsur nefiste yerleşip, mutedil ve uyumlu bir şekilde bulunduklarında güzel ahlâk(huy) gerçekleşir:

- a. İlim gücü
- b. Öfke gücü
- c. Şehvet gücü
- d. Üçünün birleşimi olan Adalet gücü'dür.

İlim gücü kıvamında olduğunda hikmet ortaya çıkar. Hikmet de güzel ahlâkın başıdır. İfratı(aşırılığı); habislik ve cerbeze, tefridi(eksikliği) belek/ahmaklıktır. Öfke gücü ortası; şecâat(yiğitlik/cesaret), ifratı; tehevvür, terfidi; korkaklık ve ödlekliliktir. Şehvet gücü ortası; iffet, ifratı; şereh, terfidi; cumûd(donukluk)tur. Adaletin aşırı ve eksik uçları yoktur. Zıttı ve karşıtı vardır. O da zulümdür. Burada Gazâlî fazilet ve reziletleri Aristoteles ve İbn Miskeveyh'ten etkilenerek bazı değişikliklerle olgunlaşmamamanın temel argümanlarını anlatır ve erdemli insan olmak için bunlardan oluşan dört ana unsurun ahlâkta bulunması gerektiğini söyler.

1. Hikmet
2. Şecâat(Yiğitlik)
3. İffet
4. Adalet

Gazâlî'ye göre hikmet doğruyu yanlıştan ayırt eder. Adalet öfke ve şehveti idare eder. Onları hikmetin gerektiği yöne sevk eder. Akıl gücünün normalliğinden hüsn-i tedbir, mükemmel zihin, keskin görüş, isabetli zan, amellerin inceliklerine vukufiyet,

nefisleri gizli afetlerini kavrama melekeleri oluşur. Akıl gücünün aşırılığından ise cerbezeli, hilekarlık, desiselik ve dehalik doğar. Akıl gücünün tefritinden ise ahmaklık, gamarat(bönlük), saflık ve delilik meydana gelir. Şecâat huyuna gelince bundan cömertlik, yardım, bahadırılık, nefsi törpülemek, eziyetlere katlanmak, uysallık, sebatkârlık, öfkeyi yutmak, vakar ve sevilme gibi güzel huylar doğar. Şecâatın ifratı “tehevvür”dür. Bundan da kabalık, görgüsüzlük, çabuk hiddetlenme, büyüklenme ve kendini beğenme meydana gelir. Tefritinden ise horlanma, zül, hasislik, bayağılık ve farz olan hakları elde etmekten geri durmak gibi huylar doğar. İffet ahlâkı ise cömertlik, utangaçlık, sabır, müsamahakarlık, kanaat, vera nezaketi, yardım, zarafet ve tama azlığı gibi haletlerin kaynağıdır. İffetin aşırılığı veya tefrite meylinde ise hırs, şereh, yüzüzlük, çirkeflik, savurganlık, pntilik, riyakarlık, edepsizlik, boş şeylerle uğraşma, yaltaklanma, kıskançlık, başkalarının felaketine sevinme “şemale”, zenginlere boyun eğme, fakirleri hor görme vb. huylar meydana gelir. Kavramlarla da görülmektedir ki Gazâlî daha da derin bir analize gitmiştir.

Gazâlî, *İhyâ*’da güzel ahlâk sahibi olmaktan bahsederken fazilet ve reziletlere değinir. Erdemli bir insan olabilmenin yollarına vurgu yapar. Gazâlî, erdemli insan olmak için de ahlâkta bulunması gereken dört ana unsurun ifrat ve tefritinin, zıttı veya karşıtının güzel ahlâkın bir insanda yerleşmesinin önündeki engel olarak görür. Bu dört unsur yukarıda değindiğimiz hikmet, şecâat, iffet ve adalettir. Gazâlî, bu dört ana unsurla güzel ahlâk (huylar) ortaya çıkar, bunlar kıvamında değilse güzel ahlâktan bahsedilemez, der.

İslâm ahlâk felsefesinde erdemli insan olmanın yolu fazilet ve reziletlere dikkat etmekten geçer. İslâm dininin temeli de ahlâklı bir insan olmayı esas alır. Çünkü İslâm dini orta yoldur. Kâmil insan olmak erdem sahibi olmak demektir. İki dünyanın mutluluğu için nefsin(insanın) olgunlaştırılması gerekir bu da erdemlerle sağlanır.

Gazâlî’nin bahsettiği dört erdemin ifrat(aşırılık) ve tefrit (eksiklik)lerine bir daha baktığımızda durum daha iyi anlaşılıyor:

Akıl gücünün aşırılığından ise cerbezeli, hilekârlık, desiselik ve dehalik doğar. *Akıl gücünün tefritinden* ise ahmaklık, gamarat(bönlük), saflık ve delilik meydana gelir. *Şecâatın ifratı* “tehevvür”dür. Bundan da kabalık, görgüsüzlük, çabuk hiddetlenme, büyüklenme ve kendini beğenme meydana gelir. *Tefritinden* ise

horlanma, zül, hasislik, bayağılık ve farz olan hakları elde etmekten geri durmak gibi huylar doğar. *İffetin aşırılığı veya tefrite meylinden* ise hırs, şereh, yüzsüzlük, çirkeflik, savurganlık, pintilik, riyakarlık, edepsizlik, boş şeylerle uğraşma, yaltaklanma, kıskançlık, başkalarının felaketine sevinme “şemale”, zenginlere boyun eğme, fakirleri hor görme vb. huylar meydana gelir. İfrat ve tefritler kötü ahlâka işaret eder.

Gazâlî’ye göre ahlâktaki itidâl nefsin sağlıklı olduğunu gösterir. İtidalden sapması ise illet yani nefisteki bir hastalıktır. Yani erdemsizlik (çirkin ahlâkı) hastalık olarak görür. Hastalıkları tutarlı âlimler fark edip iyileştirmek için halka anlatmalıdırlar. Aynı şekilde çirkin ahlâk sahibi olduğunu bilmeyen kişilere de kötü halleri anlatılmalıdır.

2.1.4.1. Arzu ve Öfke Gücü

Gazâlî’ye göre *güzel ahlâk şehvet ve gazabı kökünden kazımakla mümkündür*.³⁴ Anladığımız kadarıyla Gazâlî şehvet(arzu/istek) ve gazabı(öfke) ahlâkın önündeki en büyük engellerden görür. Bu ikisinin kökünden kazılması gerektiğini söyler. Ancak bu suretle güzel ahlâkın insanda yeşerip gelişebileceğini vurgular. Ama insanın fitrâtı gereği bu ikisinin tamamen atılmasının imkân dâhilinde olmadığını kendisi de kabul eder. O hâlde iyileştirme tedavi etme yoluna gidilmelidir. Şu sözüyle tedavinin yöntemini verir: “Ama onları riyâzet ve mücahede yollarıyla gevşetip emir altına almayı istersek bunu yapabiliriz.” Burada değişimi en zor olanın şehvet gücü olduğunu söyler. Çünkü şehvet gücü Gazâlî’ye göre ilk var olan güçtür. Çocuğa yaratılışının başında arzu gücü, 7 yaşından sonra da öfke gücü verilir.

Gazâlî *gazabı ve şehveti polis örneğinde* çok güzel açıklamaktadır: “İnsanın bedenindeki nefs-i latifesi şehir ve ülkesindeki bir hükümdarı andırır. İnsanın bedeni nefsin ülkesi, vatani, karargâhı ve şehridir. Organları ile güçleri sanatçı ve işçileri mesabesindedir. Akıllı ve düşünce yetisi öğüt veren müsteşarı, akıllı veziri gibidir. Şehveti şehre gıda ve yiyecek getiren kötü ahlâklı köle, gazabı ve hamiyetperverliği polis memuru gibidir. Şimdi yiyecek sağlayan köle iyilik meleşti suretinde

³⁴ Gazâlî, İhyâ, C.3, s.18.

yalancının, hilebazın, düzenbazın, sahtekârın biridir. Dış görüntüsü, öğütçü tavrı altında korkunç bir şey yapmaktadır, öldüren bir zehir vardır. Aslında onun âdeti doğruyu gösteren, hakikatleri söyleyen, öğüt veren vezirin görüşlerine karşı çıkmak, aldığı önlemleri etkisizleştirmektir. Bir an olsun öğütçü vezire karşı çıkmaktan geri durmaz. Hükümdar ülkesini idare ederken akıllı ve samimi vezirin sözlerine güvenip bu kötü huylu düzenbaz kölesinin laflarına kanmazsa işleri düzene girer. Eğer çirkin huylu köle vezirin işlerine karışmaya devam ederse polis memuru kendisini ve çevresindekileri yola getirmek için gerekeni yapmaya memur edilir. Bunun neticesinde işaret edilen köle yöneten değil yönetilen, idareci değil, idare edilen olur. Bunun sonucunda hükümdarın ülkesinde işler düzene girer, adalet rayına oturur.”³⁵ Bu örnekte, beden = şehir/ülke, şehvet = kötü ahlâklı köle, öfke = polis memuru, akıl = müsteşar/vezir, kalp = padişahdır. Bu hikâye tarzı benzetme öfke ve arzu gücünün yadsınmayacak kadar derin boyutlarının olduğunu gösterir.

Gazab ve şehvet orduları Gazâlî’ye göre bazen kalbe tam bağlılık gösterirler kalbin çıktığı yolculuğunda yardımcı olurlar arkadaşlık gösterirler. Bazen de kalbe karşı gelirler, kafa tutarlar, sözlerine aldırış etmezler. O derece ileri giderler ki kalbi kendi hâkimiyetlerine alıp köle edinirler. İşte böyle bir konumdaki kalp helak olmuş ve ebedi mutluluğuna ulaştıracak yoldan alıkonmuştur.

“Ey Muhammed! Hevâ ve heveslerini ilah edinen, bilgisi olduğu hâlde Allah’ın şaşırttığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünü perdelediği kimseyi gördün mü?”

36

Gazâlî’ye göre *insanoğlunun yaratılışında ve birleşiminde dört karışım*³⁷ vardır:

- a. Canavarlık
- b. Hayvanlık
- c. Şeytanlık
- d. Rabbani Sıfatlar

Bunların karışımından da şu dört unsur vardır:

1. Domuz
2. Köpek
3. Şeytan

³⁵ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 18.

³⁶ Câsiye Süresi, 45/23.

³⁷ Gazâlî, İhyâ, C. 3, s. 26.

4. Bilge'dir.

Gazâlî bu durumda gazab köpektir. Domuz şehvettir. Şeytan ise şehvet ve gazabı kışkırtandır, der.

İşte kanaatimizce şehvet(arzu) ve gazab(öfke) güçlerine boyun eğmekle her dediklerini yerine getirmenin sonucunda çok fazla kötü denilebilecek huya sebebiyet vereceğinden şehvet ve gazabı insanın güzel ahlâka sahip olmasının önündeki en büyük engellerden saymıştır. İhyâ'da geçen gazab(öfke) ve şehvet (arzu/istek)ten kaynaklanan kötü huylar(ahlâk) şu şekildedir:

Şehvet domuzuna saygı göstermenin sonucu; hayâsızlık, çirkeflik, savurganlık, başkalarına karşı cimrilik, riyakârlık, utanmazlık, hırs, doymazlık, yaltaklık, çekememezlik, kin ve başkalarının felaketine sevinmektir.

Gazab köpeğine boyun eğmenin neticesi; kızgınlık, rezalet, kibir, gurur, istihza, küçümseme, başkalarını hafife alma, kötülük beklentisi, zulüm arzusu gibi yerilmiş sıfatların kalbe yayılmasıdır.

Şehvet domuzuyla gazab köpeğine saygı göstermek suretiyle şeytana boyun eğmenin sonucunda; düzenbazlık, hile, sahtekârlık, kurnazlık, cüret, aldatma, çirkin lakırdılar vb. sıfatlara müptela olmaktır.

Gazâlî şeytanın kalbe giriş noktalarından bahsederken kalbi kaleye şeytanı ise kaleye girmeye çalışan düşmana benzetir. Kalbi şeytanın vesveselerinden kurtarmaya çalışmak mükellef her kula borç olan farz-ı ayndır. Şeytanın kalbe giriş noktalarını bilmek farzdır. Şeytanın kalbe giriş noktaları pek çoktur. Şeytanın insanlara sokulduğu en büyük kapılardan birisi gazab ve şehvettir. Gazab aklın yitirilmesidir. Aklın askerleri zayıfladığında şeytanın orduları hücumu geçer. İnsan öfkelenildiğinde çocuğun topaçla oynaması gibi şeytan da onunla oynar, der. Bu yüzden öfkeyi güzel ahlâkın önündeki en büyük engellerden görür.

Gazâlî'ye göre *kalplar hayır(iyi) ve şer(kötü) üzerinde sebatta ve bu iki olgu arasında gidip gelme hususunda üçe ayrılırlar*. Yani iyi ve kötü her zaman kalpte mücadele içindedirler. İyilik için melekler kötülük için şeytan ve orduları mücadele eder. Bu durum için kalpleri genel olarak üçe ayırmıştır.

1. Takva ile onarılmış, riyazetle aklanmış ve çirkef huylardan arınmış kalptir.

2. Perişan olmuş, hizlâna mahkûm kılınmış, heveslerle dolmuş, kötü ve çirkef huylarla kirlenmiş şeytanın kapılarının açılıp meleklerin kapısının kapandığı kalptir.
3. Önce kalpte heves, arzu düşünceleri belirterek kötülüğe çağırır, derken ardından hemen iman hatırı düşüncesi harekete geçerek hayra davet eder.³⁸

Bu durumda;

- a. Kalp salih kişilerin kalbidir.
- b. Kalp kötülük yapa yapa kalpleri kara dumanla kararmış mühürlenmiş umut kesilmiş kalptir.
- c. Kalp ise iyilik ve kötülüğün birbirlerini yenmeye çalıştığı kulun bazen arzu kapılıp sonra hatalarını anlayıp meleklerin geldiği sonra tekrar heveslerine uyduğu bunun sürekli böyle devam ettiği kalplerdir.

Burada Gazâlî öfke ve arzu güçlerine engel olmaya çalışan grupları bir sınıflandırmaya gitmiştir. Bu da bir nevi ahlâkî olgunlaşma seviyelerini gösterir. Sonuç olarak diyebiliriz ki Gazâlî'ye göre öfke ve arzu güçleri insanın olgunlaşmasının önündeki en büyük engellerdendir. Bunları her türlü çirkin/kötü huyun temeli saymıştır. Bunlardaki düzelmeler aslında Gazâlî düşüncesinde tüm çirkinliklerin iyileşmeye başladığının göstergesidir.

2.1.5. İrade Eksikliği

*“Demek ki ulaşmanın engeli yola girmemektir. Yola girmemenin engeli ise ‘iradenin olmayışdır’. İradeyi engelleyen de imanın olmayışdır...”*³⁹ Böyle devam eden Gazâlî'nin bu sözü irade eksikliğini güzel ahlâkın önündeki engellerden saydığının delilidir. Burada ‘ulaşmanın engeli’ denmesinden kasıt Allah’a kavuşmadır. Aristoteles’e göre *erdem de aynı şekilde kötülük de elimizdedir*.⁴⁰ Güzel ve çirkin eylemi isteyerek yaparız. Bu konuda Gazâlî'nin Aristoteles'ten farkı irade eksikliğinin sebebi olarak imanın olmayışını şart koşmasıdır. Oysa Aristoteles'te bu

³⁸ Gazâlî, İhyâ, C.3, ss. 99-101.

³⁹ Gazâlî, İhyâ, C.3, s.165.

⁴⁰ Aristoteles, **Nikomakhos’a Etik**, (çev. Saffet Babür), Altıncı Baskı, Bilgesu yay., Ankara, 2015 s. 51-52.

yoktur. Aristoteles bir şey yapmak istenir ve amaçlanır daha sonra yapılır bunun sonucunda iyi veya kötü eylem oluşur.

Biz Gazâlî'nin irade eksikliğini güzel ahlâkın önündeki engellerden saydığını öncelikle Prof. Dr. Mustafa Çağrı'cının eserindeki şu sözlerinden fark ettik: “Netice itibariyle, Gazâlî'nin düşüncesine göre ahlâk güzelliğine ulaşmak için güçlü bir iradeye ihtiyaç vardır. Ancak aşağı arzu ve ihtiraslarına karşı, riyâzet ve mücâhede ile güçlendirilmiş bir irade sayesinde ki insan, şeytanın ve her türlü aşağı arzuların etkisinden kurtularak üstün ahlâkî hayata ulaşabilir.⁴¹ Gazâlî İslâm ahlâkında çokça üzerinde durulan iyi niyette olmayı tavsiye etmiş ve yapıp etmelerimizde irade gücünü kuvvetlendirip iyice ölçüp tartıp öyle hareket etmeyi uygun görmüştür. Eylemlerin yanlış olmasının temeli de aslında iyice ölçüp tartmamaktan kaynaklanmaktadır veya acıdan kaçma ya da hazzı kötümseme yüzünden olabilmektedir. Görülen o ki kişide iyi bir muhakeme gücüne ihtiyaç vardır. Bu sebeple çok yönlü gelişim şarttır. Erdemlerin yerleşebilmesi ve erdemsizliklerin giderilmesi de biraz buna bağlıdır.

2.1.6. Alışkanlıklar

Gazâlî güzel ahlâkın kökleşebilmesi için uzun ömürle orantılı olarak ibadetlerin çok olması gerekir; insan ruhu, güzelliklerin tümüne alışmadıkça, kötü fiillerin hepsini bırakmadıkça, güzel şeylere karşı özlem duyan ve bunlardan zevk alan, çirkin hareketlerden tiksinen ve elem hisseden kimselerin devamı gibi iyi hareketlere devam etmedikçe insan ruhunda dini huylar kökleşmez, der. Alışkanlık hâline gelen kötü huylar zevk verir. Bu da iyi huyların kökleşmesine engeldir; alışkanlık ve eğitimle kötülükler kazandırılır. Huyların da zıtlarıyla tedavi edilebileceğini söyler. Mesela cimrinin tedavisi malından vermesidir. Ayrıca *güzel ahlâka üç şekilde ulaşılacağını*⁴² da ifade eder. Bunlar: tabiat, itiyat ve öğrenmektir. Demek ki Gazâlî'nin güzel ahlâkın önünde engel olarak gördüğü eğitim zannımızca kötü eğitimidir. Yoksa sözleri arasında bir çelişki mevcut değildir.

⁴¹ Mustafa Çağrı'cı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, Dem Yayınları, Yedinci Baskı, İstanbul, 2016, s.260

⁴² Bülent Çelikel, *Gazâlî ve Eğitim*, İFAV yay., İzmir, 2008, s. 145.

Gazâlî'nin kötü ahlâkın temeli diye saydığı yedi şeyin de güzel ahlâkın önündeki engeller diye saymıştır. Gazâlî'ye göre *kötü ahlâkların temeli yedi şeyden meydana gelir*.⁴³ Bu yedi şey ve bu yedi şeye karşılık yedi iyi ahlâk (bir tanesinin de karşılığı yoktur, iyi ahlâk toplam sekiz tanedir.)

1. Kötü his zıttı (iyi) His
2. Kötü meşguliyet zıttı Fehm
3. Heva zıttı Akıl
4. Nefis zıttı Gönül
5. Fasid Nefis zıttı Gönül
6. Beşerî Hâller zıttı Ruh
7. Kötü Huy ve (iyi olan)Sır

Bunların her biri diğerine tekabül etmektedir. Yalnız güzel sıfatların sekizinci sırasındaki “himmet”in karşılığı yoktur. Üçüncü bölümde bahsedeceğimiz konular burada yedi başlık altında toplanan kötü sıfatların yedincisi olan *kötü huy* başlığının içerikleri olma özelliğine sahiptir.

Yapıp etmelerle ilgili *Takiyittin Mengüşoğlu* antropoloji bakımından üçe ayırdığı (yüksek değerler, araç değerler ve davranış değerleri) alışkanlıkları *davranış değerleri*⁴⁴ olarak ele almaktadır ve orada bu durumu ifade edebilmek için *otomatlaşma* kavramını kullanır. Bir nevi robotlaşma ya da Doğan Cüceloğlu'nun deyimiyle kültür robotu olan insanı açıklamak için kullanılır. Alışkanlık hâline getirdiğimiz huyların neler olduğunun bile farkına varmayız. Böylece onlardan zevk alır hâle geliriz. Bu davranışın iyiye yönlendirilmesine engeldir. Oysa ahlâkta güzel ahlâkın bir diğer göstergesi de *melyorizmdir*. Önce etik bilinç hali, ondan sonra çirkin alışkanlığı, belki de huy haline gelen davranışı değiştirmek güzelleştirmek ahlâkın öngördüğüdür. Gazâlî alışkanlık haline getirilen durum ve davranışları görüp güzel ahlâka engel saymıştır ki İslâm ahlâkıyla da bu durum örtüşmektedir.

Bu bölümde Gazâlî'ye göre güzel ve çirkin ahlâkın ne olduğu (Çirkin Ahlâka Bağlı Engeller başlığında) ve onun düşüncesinde, genel anlamda, güzel ahlâkın önünde engel olarak gördüğünü saptadığımız altı madde üzerinde durduk. Bunlar, İnsanın Kendisini ve Onu Yaratan Rabbini Bilmemesi, Yaratıcıdan Uzaklaşması,

⁴³ Bülent Çelikel, *Gazâlî ve Eğitim*, İFAV yay. İzmir, 2008, s.71.

⁴⁴ Takiyittin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi*, İkinci Baskı, Doğu Batı yay., Ankara, 2017, ss.168-171.

Âlimlerin Tutarsız Oluşu, İnsanın Olgunlaşmamış Olması (Arzu ve Öfke Gücü), İrade Eksikliği ve Alışkanlıklardır.

Aristoteles ve İbn Miskeveyh'in ahlâk felsefelerinden etkilenen Gazâlî, huy/ahlâk tanımında huyun iç güzelliği(sireti) anlamına geldiğini söyler ki bu da insanın karakter yapısını ifade etmektedir. Ahlâkın olduğunu anlamak için ruhta kökleşmiş olması ve refleks haline gelmiş olmasını şart koşmuştur. *Güzel ahlâkı da ruha yerleşen bu keyfiyetin akıl ve şeriat tarafından beğenilen güzel davranışlar ortaya çıkarıyorsa güzel ahlâk, akıl ve şeriat tarafından çirkin davranışlar ortaya çıkıyorsa çirkin ahlâk olduğunu söyler.* Burada onun güzel ve çirkin ahlâk tanımlarındaki kaynağı Aristoteles gibi yalnızca akıl değildir. Müslüman kimliği gereği şeriatı da şart koşar. Yani akıl ve vahiy esaslı bakar. Onun güzel ve çirkin ahlâk tanımları gereği bu davranışların o kadar çok iyi yerleşmiş olması gerekiyor ki birdenbire yapmak gerekir. Ahlâkta da bir kişiye iyi ya da kötü diyebilmemiz için o kişini devamlı o davranışı sergilemesi gerekir.

İzutsu ve Gazâlî'nin güzel ve çirkin ahlâk tanımlarına baktığımızda güzel denilenin iyinin bir üst hali çirkin denilenin de kötünün bir üst hali olduğunu anladık. Yani iyi davranışı belki çoğu kişi yerine getirebilir. Ama güzel davranışı eyleminde bilinçli olmayan insan yapamaz. Güzel davranış daha titizlik isteyen bir davranıştır. Güzel ahlâkta insanların durumlarını değişmesi güzel ahlak sahibi olmaları açısından insanları dört gruba ayırmıştı Gazâlî ve buradaki temel iddiası huyların kolay kolay değişmeyeceği ama değişebildiklerini ve bunun için de çabalamak gerektiğidir. Bunun da ahlâktaki karşılığı melyorizmdir. Davranışlar iyi-kötü veya güzel-çirkin olsun bunlar değişebilir ve çirkin ahlâka dönüşen iyi ve güzel huylar tekrar üzerlerinde çalışılıp -belki bu ömür boyu sürecektir- iyiye ve güzele çevrilmeye çalışılmalıdır. İnsanın da yaşam gayelerinden biri bu olmalıdır.

Gazâlî İnsanın Kendisini ve Rabbini Bilmemesi konusunda dört kavram üzerine durmuştu. Bunlar; kalp, ruh, nefis ve akıld. O çoğu kişinin kalbini, kalplerinin içindekini, kendilerini ve Rablerini bilmediklerini söyler. Kalbi bilmek gerektiği bunun sonucunda onu kontrol altında tutmak gerektiğini söyler. Tabii burada bu kavramları bazen birbirinin yerine kullanabilmiştir. Burada ayrıca insanın kendisini bilmesinin ve kendisini çirkin şeyleri yapmama konusunda devamlı kontrol

altında tutmasının yanı sıra bundan da önemli olan Rabbini bilmeye çalışması gerektiğidir.

Gazâlî'ye göre İnsanın Kendisini ve Rabbini Bilmemesi durumu güzel ahlâka ulaşmada engellerin ilkidir. Bu aşamada kişi bilinçli değildir. Kim olduğu, bu dünyaya niçin geldiği, sorumlulukları, ahlâkî anlamda nasıl düşünüp davranması gerektiği, hayatın anlamı vs. hakkında kişide farkındalık oluşmamıştır. İslâm Ahlâk Felsefesi açısından bir davranışın iyi veya güzel sayılmasının şartlarından biri de bilinç olduğunu vurguladık. Çünkü değerlerin oluşabilmesi ve sürdürülebilmesi buna bağlıdır.

İkinci başlıkta ele aldığımız Yaratıcıdan Uzaklaşmayı Gazâlî, güzel ahlâkın önündeki en büyük engellerden sayar. Ona göre daha önce de bahsettiğimiz gibi huyların güzelleştirilmeye çalışılmasının asıl amacı kişinin kalbindeki dünya sevgisinden sıyrılıp yerine Allah sevgisinin kökleşmesini sağlamak olmalıdır. Kişide sadece Allah'a kavuşmak arzusu olmalıdır. İlimin asıl amacının Allah'ı bilmek tanımak olduğunu sonradan ilmin anlamının değiştiğini belirtir. Kişi Allah'ı unuttunca kendisini de unuttur. (Allah ona kendisini unutturur.) Haşr Süresinin 19. Ayetinde bahsedildiği gibidir. Peki ne yapmak gerekir? Gazâlî'ye göre sadece Allah'a kavuşma arzusu dışında bütün arzulardan sıyrılmak gerekir. Allah'ı bilmek tanımak için ilimle uğraşılmalı yoksa Allahtan uzaklaşınca merkezden sapılır. Aslında yaratıcıya yakın olmanın insanı güzel davranışı yapmaya sevk edeceğini söyler. Çünkü İslâm inancında kötülük problemiyle ilgili Allah'ın iyi-güzel olduğu ve kötü-çirkin şey yapmadığına inanılır. Sonuç olarak Yaratıcıdan uzaklaşmak güzel ahlâklı olmaya engeldir.

Üçüncü başlıkta üzerinde durduğumuz Âlimlerin Tutarsız Oluşu, İhyâ'da değişik yerlerde Gâzâlî'nin çok kızdığı âlimler vardır. Bunlar tutarsız davranışlar sergileyen âlimlerdir. Halkın örnek aldığı âlim konumundaki kişilerin söz ve fiillerinde tutarsız oluşu halkın güzel ahlâk sahibi olmak yerine daha da saptığını dinden de uzaklaştıklarını fark etmiştir. Gazâlî'ye göre âlimlerin tutarlı davranması gerekmektedir. Onların tutarsız davranışları güzel ahlâkın önündeki engellerdendir. Çünkü âlimleri doktorlara benzetir. Doktor hastadır, hastalığını bilmez kendisini iyileştirmek için çalışmaz halktan hasta olanları tedavi etmeye çalışır. Böylece onları iyileştirmek yerine daha da hasta eder. Gazâlî'nin doktor benzetmesi tam yerinde bir

benzetmedir. Burada tutarsız olmak ahlâktaki ikiyüzlülüğün göstergesidir. Erdemsizliklerin sebebidir. Ama ne yazık ki tutarlı olmak âlim olsun halktan olsun kim olursa olsun insan ırkının tarihi boyunca en çok zorlanılan durumlardan biridir.

Dördüncü başlıkta İnsanın Olgunlaşmamış Olması konusuna değindik. Olgunlaşma, bir üst aşaması yetkinleşmedir. İnsan bu dünyada yaşarken tamamlanabilir mi Nirvana kavramının bu dünyadan sonraki hal olduğunu söylerler. Biz kişinin kendisini ve Rabbini bilip ona göre davranmaya çalışmayı olgunlaşma olarak aldık ki bilmek de güzel davranış sergilemeye ve bunu güzel huy haline getirmeye yeterli olmadığını düşünüyoruz. Gazâlî erdem ve erdemsizliklerden bahsederken erdemsizliklerin kaynağında arzu ve öfke gücünün olduğunu öfke gücünün de temelinde arzunun olduğunu belirtmişti. Gazâlî'ye göre insan olgunlaştığında veya ilim, öfke, şehvet ve bunların birleşimi olan adalet gücünü dengeli hale getirdiğinde güzel ahlâkın ortaya çıkabileceğini söylemiştik. Öyleyse erdemli olmak güzel ahlâklı olmaya eşdeğerdir. Erdemsizlikler yani reziletler de çirkin ahlâka sahip olunduğunun göstergesidir.

Beşinci başlıkta İrade eksikliğini işledik. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Gazâlî Allah'a kavuşma arzusu dışında bütün arzulardan sıyrılmak gerektiğini belirtmiştir. Gazâlî'ye göre insanda Allah'a kavuşma arzusu olmalıdır. Eğer bu arzu yoksa doğru yolda değildir. Bunun sebebi de irade eksikliğidir. Gazâlî güzel ahlâkın önündeki engellerden birini daha irade eksikliği olarak görür. İrade eksikliğinin sebebini imanın olmayışına yorar. Ama Aristoteles'te böyle bir durum yoktur. Yani güzel davranış sergilenmiyorsa imanın olmayışı onun sebebi de iradenin eksikliği değildir. Kişi din olmasa da güzel ya da çirkin davranış sergileyebilir. Ama İslâm dini ve diğer bazı dinlerde de çirkin sayılan davranışlar vardır. Din kişiyi çirkin davranışta bulunmasını önlemek ister.

Altıncı başlıkta Alışkanlıkların güzel ahlâkın önündeki engellerden biri olduğunu belirttik. Çünkü iyi veya kötü alışkanlıklar olsun devamlı yapıldıkları için bir süre sonra alışkanlık haline geliyorlar ve o şeyi niçin yaptığımızı bilmiyoruz. İyi mi kötü mü olduğunu bile belki bilmiyoruz ya da öğrendiğimiz iyi sandığımız güzel sandığımız ama Gazâlî gibi titizlikle davranışımızı incelediğimizde aslında hiç de iyi ve güzel olmadığını anlayabiliyoruz. İşte bu yüzden huy haline gelmiş veya henüz huy olmamış davranışları öğrenip dikkat etmek gerekmektedir. Ayrıca kötü hisler,

kötü meşuliyetler, heva(heves), nefis, fasid nefis, beşerî haller ve kötü huyu da Gazâlî kötü ahlâkın temeli saymıştır.

Buraya kadar genel olarak İkinci Bölümün değerlendirmesi yapmaya çalışıldı. Üçüncü Bölümde Gazâlî Düşüncesinde, Özel Anlamda Güzel Ahlâkın Önündeki Engelleri ele almaya çalışılacaktır. Burada İkinci Bölümde altı madde halinde ele aldığımız konuların içeriğinde de olan daha özel anlam ifade eden durumları kavramlar üzerinden belirttik.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZÂLÎ DÜŞÜNCESİNDE, ÖZEL ANLAMDA GÜZEL AHLÂK'IN ÖNÜNDEKİ ENGELLER

Bu bölümde kavramsal olarak cinsellik, söz söylemeyle ilgili olumsuzluklar, susma eylemi, öfke gücünden kaynaklanan kin ve hased duyguları, dünya hayatına aşırı bağlanmanın sebep olduklarından malın olumsuzluğu, -mal sevgisinin olumsuzluğu, cömertlik erdeminin eksikliği, şöhret, makam- mevki tutkuları, gösteriş tutkusu, insanın kendisini büyük ve aşırı büyük görme hallerini, sebep ve sonuçlarını ele aldık. Bunların her biri kötü huylardan sayılıp Gazâlî'ye göre güzel ahlâkın önündeki engellerdir. Bu yüzden bu konular titiz bir şekilde anlatılmaya çalışılacaktır. Biz de burada Gazâlî'nin bu konuları niçin güzel ahlâkın önünde engel olarak saydığını bunların sebep ve sonuçlarına değinerek, yer yer İslâm Ahlâk Felsefesi ve Ahlâk Felsefesiyle karşılaştırarak anlatmaya çalışacağız. Bunlardan ilki cinsellik konusudur. Biz İki Yönelime Dikkat Edilmemesi diye ele almayı uygun gördük.

3.1. İKİ YÖNELİME DİKKAT EDİLMEMESİ

İkinci bölümde nefsin olgunlaşmasından bahsederken Gazâlî'nin şehvet ve gazab güçlerini güzel ahlâkın önündeki temel engellerden saydığını anlatmıştık. Özel anlamda bahsedecek olursak şehveti(arzu) ikiye ayırarak tekrar üzerinde durur.

Gazâlî'ye göre insanda baskın olan sıfatlar: midesiyle, edep yerleriyle, diliyle ilgili şehvetleri(tutkuları) himaye eden asker konumundaki *gazabıdır*. Sonra da şu var: İnsan mide ve ferç tutkunu olup bunlarla ünsiyet ettiğinde *dünyayı sever*, dünyayı sevince de onu elde etmeye çalışır. Dünyalık elde etmenin yolu da *mal ve itibar sahibi olmaktır*. Kişi mal ve itibar peşinde gidince de *kibir, ucup ve baş olma sevdası* görülür. Bunlar görülünce bu kez nefsi dünyayı müstakilin bırakmaya yanaşmaz ve dinin riyaset noktaları içeren bölümlerine sarılır ve *neticede* kendisini *gurur*, kaplar.⁴⁵ Gazâlî burada yine zincirleme bir durumu anlatır. Mide ve ferç tutkunu olmayı dünya sevgisinden saymış, bunları elde etme yolunun mal ve itibar sahibi

⁴⁵ Gazâlî, İhyâ, C.3, s.174.

olmak, bu da kibre sebep olur, kibir de gurura sebep olur. Yani kibir, gurur bunların temelinde mal ve itibar sahibi olmak var, onların temeli de dünya sevgisine onun da ana problemi mide ve ferç tutkunu olmaktır, der. Mide ve ferç şehvetini de asker konumundaki gazabın himaye ettiğini söyledi. Demek ki temelde şunu anlamalıyız ki kibir, gurur, dünya sevgisi, mal mülk ve itibar tutkusu vs. bunların birbirlerine bağlı olduğu ve bir diğer kötü huya (daha az kötü veya daha çok kötü) sebebiyet verdiğidir.

Gazâlî midneyi ihmal etmenin ve onu tıka basa doldurmanın doğuracağı kötü sonuçlardan dolayı mide şehvetini güzel ahlâkın önündeki engellerden sayar. Gazâlî *mide şehvetinden*⁴⁶ şöyle bahseder:

1. İnsanoğlu için tehlikelerin en büyüğü mide şehvetidir. Hz. Âdem ve Havva'nın karar ve huzur yuvasından çıkarılıp zillet ve yoksulluk diyarına atılmaları bu yüzdendi. Çünkü memnu meyveden şehvetleri baskın çıkarak yemişler ve bundan ötürü üzerindeki soyulup çınlıplak kalmışlardı.
2. Gerçekten midenin tutkuları *şehvetlerin kaynağı*, hastalıkların ve afetlerin anasıdır. Çünkü fercin şehveti ve evlenmeye karşı isteği midenin isteklerinin yerine getirilmesinden sonra görülür, midenin isteklerine tabidir. Sonra yeme arzusunu *mal ve mansıp, itibar sevgisi* izler ki bu ikisi de bol bol ve çokça yemeğe bağlıdır. *Mal ve serveti çoğaltma arzularını* da ileri geçme, rekabetler ve *kıskançlıklar* takip eder.
3. Daha sonra da bu ikisinden *riya afetleri, böbürlenme* ve *ululanma* gaileleri doğar. Sonra bütün bunlar *kine, hasede, düşmanlığa, intikam almaya* sürükler.
4. Akabinde bu kötü vasıflar sahibini taşkınlığa ve çirkef işlere yönlendirir. Tüm bunlar midneyi ihmal etmenin ve onu tıka basa doldurmanın doğurduğu sonuçlardır.

Bu bölümde bahsettiğimiz iki yönelimden kasıt mide şehveti ve ferc şehvetidir. Mide şehveti yani arzusu çok yemek Gazâlî'ye göre tıka-basa yemektir. Ferc şehvetinden de kastettiği cinsel arzudur. Günümüz Müslüman toplumuna baktığımızda aynı problem devam etmektedir.

⁴⁶ Gazâlî, İhyâ, C.3, ss. 177-178.

Şehvet; arzu, isteme gücü, hazcılıktır. Kanaatimizce Gazâlî arzudan bahsederken hazcılığı ve egoizmi kastetmiştir. Haz odaklı ve bencilce yaşamanın yanlış olduğunu anlatmaya çalışır. Bu ikisi gelecek bölümlerde mesela dünyayı, mal-mülk sevgisini, cimriliği vs. yererken de vurgular. Dünyayı sevip mal, mülk edinmek ve itibar peşinde koşarken Allah unutulup hazların peşine düşülürse ve sırf çoğu kişi yapıyor diye yapılırsa, kişi sırf kendisi için bir şeyler yaparsa bu ahlâkî değildir.

3.1.1. Yeme-İçme Konusundaki Eksiklikler

Gazâlî mide şehvetinden bahsederken tıka-basa yemekten de bahseder. Gazâlî'ye göre tıka-basa yemek güzel ahlâkın önündeki engellerden biri olarak sayılır. Açlığı över açlığın yararlarından maddeler halinde bahsederken çok fazla yemenin de zararlarından bahseder. Ebu Süleyman ed-Dârânî *tokluğun altı afetine*⁴⁷ işaret eder:

1. Mûnâcat tadını kaybeder.
2. Hikmeti bellemesi imkânsızlaşır.
3. Mahlûkata şefkat göstermekten mahrum kalır. Çünkü karnı tok olan herkesin de tok olduğunu sanır.
4. İbadetten yüksünür.
5. Şehvetleri artar.
6. Az yiyen camilerin çevresinde dolaşırken, toklar çöplüklerin etrafında gezinirler (Tuvaletlerin kapılarında beklerler.)

Gazâlî'ye göre insan tıka-basa yemekten sakınmalıdır. Çünkü tıka-basa yemek tüm dertlerin köküdür. Tıka-basa yemek kötülük yapmaya meyilli nefis için en önemli silahtır. Çok yiyince nefsin kötülöklere meyletmesine engel olmak zorlaşır. Böylece kötölüklerin yapılması kaçınılmaz olur. Gerek çok yemenin zararları gerekse de kötü şeyler düşünüp yapmaya sebep olduğu için Gazâlî tarafından yerilip engel olarak görölmüştür ve mide şehvetini kırmak için Gazâlî tarafından aç durmanın faziletlerinden bahsedilip tokluk isteğini kırmak için riyazet metodu sunulmuştur. Aşırı yemeğı terk edip kişinin canının çektiğı şeyleri bırakmasıyla kişiye *riyanın* ve *itibar tutkusunun* tebelleş edebileceğini, buna karşı

⁴⁷ Gazâlî, İhyâ, C. 3, s. 192.

dikkatli olmak gerektiğini söyler. Burada riyadan kastı gizli putçuluk olduğunu söyler. Buradaki *gizli putçuluğu* şöyle açıklar: Nefis bazı tutkularını bırakamaz, canı onları çeker. Ancak canının böyle şeyler çektiğinin bilinmesini istemez, tutkusunu gizler ve halkın önünde yemediği şeyleri yalnız başına bulunduğu sırada yer. Buradaki riyakâr münafiğa benzer.

“Hiç kuşkusuz münafıklar cehennemın en aşağı tabakasındadırlar.”⁴⁸

Gazâlî, başkasının düzelmesini isteyen kişi öncelikle kendi nefsini ıslah etmelidir. Kusurlarını gizleyen kişinin tek amacı riyakârlıktır, şeytan da başkalarını düzeltme telkiniyle kendisini aldatır ve bu yüzden kusurlarının meydana çıkması, başkaları tarafından bilinmesi ağrına gider, der.⁴⁹ Her ne kadar Gazâlî’nin burada dediği doğru olsa da bu konuda Gazâlî’ye katılmıyoruz. Evet, başkaları gizlediği şeyi duyacakları için eğer ağrına gidiyorsa bunda riya vardır. Ama İslâm dininde esas olan yapılan kötü eylemi gizlemektir ki benzer kötü eylemler yapılmasın.

Aşırı yemeği terk edip canının istediği şeyleri bırakmanın *itibar tutkusuna* da sebep olabileceğini söyler. Gazâlî *itibar tutkusunu* bu konuyla alakalı şöyle açıklar: Tutkularını bırakacak durumda olmasıdır. Ancak şehvetlere karşı dirençli, canının istedikleri şeyleri yapmamakla tanınmaktan hoşlanır, bundan haz duyar. Bir başka ifade ile yeme şehveti, yiyip içme tutkusundan ibaret olan zayıf şehvetlerini frenlerken bundan çok kötü, çok daha zararlı itibar tutkusuna boyun eğer. Bu şehvet, bu tutku gizli bir tutkudur. Böyle bir tutku peşinde olduğu sezilen kişi nefsin kırılması, törpülenmesi, yeme şehvetinin kırılmasından çok daha zordur. Bu bakımdan böyle bir tutkusunu sezen kişi hemen yemek yemelidir, bu kendisinin hayrınadır, der.⁵⁰

Kısaca ifade etmek gerekirse tıka-basa yemeği terk etmek gerektiği gibi bunu terk ederken de olabilecek riya ve itibar tutkusuna karşı kişi tetikte ve bilinçli olunmalıdır.

⁴⁸ Nisâ Süresi, 4/145.

⁴⁹ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 219.

⁵⁰ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 219.

3.1.2. Cinsellik Konusundaki Eksiklikler

Gazâlî edep yerlerinin şehvetinin insanı rezil-rüsva edecek durumlara sokabileceğinden güzel ahlâkın önündeki engellerden sayar ve ifrat ve tefritinden sakınmak gerektiğini vurgular. Bu konuda kadın unsuruna dikkati çeker. Erkeklerin özellikle kadın unsuruna karşı temkinli olmasını önerir. Konuyla ilgili şu hadis-i şerifin üzerinde durur:

“Kadınlar şeytanın ipleridir (oltalarıdır)! Eğer bu cinsel tutku olmasaydı kadınlar erkekler üzerinde saltanat kuramazlardı.”⁵¹

Erkeklerde kadın tutkusunun ona her şeyi yaptırabileceği bu yüzden özellikle erkek için güzel ahlâkın önündeki engellerden biridir. Gazâlî, Şeytanın yarı ordusu şehvet yarı ordusu da gazaptır, der. Ayrıca tutkuların en yamanı kadın tutkusudur, der.⁵² Buradan Gazâlî'nin kadını da bir çeşit engel saydığı gibi bir ifade ortaya çıkabilir. Ama kötü niyetli kadın ve erkeğin de arzuyla hareket ettiğinde kadına karşı koyamayacağından bahseder. Yani arzusuyla hareket eden kadın arzusuyla hareket eden erkek için kötülük sebebidir.

Gazâlî'nin burada bahsettiği cinsellik daha çok cinselliğin aşırılığı ve eksikliği üzerine olup genel olarak erkeğin cinselliğe bakışı nasıl olmalıdır, açısından ele almıştır. Günümüzde cinsellik ahlâkın konusu olup ‘*cinsellik etiği*’⁵³ diye problematik bir konu da mevcuttur. Cinsellik etiğinde Gazâlî gibi bir dine mensup olanların görüşleri dini gelenekçi kabul edilir. Dini esas alanların cinsellikle ilgili görüşleri Gazâlî'nin görüşleri gibidir. Mesela dini esas alanların evliliğin olup olmamasıyla ilgili görüşü, evliliğin olması gerektiğidir. Çünkü toplumun temel taşı olarak sayarlar neslin sağlıklı devamı için evliliği şart sayarlar ki bu görüş şu an Dünya’da hâkim olan görüştür. Ama bir diğer grup vardır ki hazzı temele alan grup evliliğe ve üreme amaçlı cinselliğe karşı çıkar. Cinsellik konusunda ilgili diğer önemli bir konu ise *cinsel özgürlük*⁵⁴ meselesidir. Cinsel özgürlükle ilgili yapılan

⁵¹ Gazâlî, İhyâ, C.3, s.222.

⁵² Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 223.

⁵³ Bkz. Ahmet Cevizci, **Uygulamalı Etik**, Say Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2016, ss. 283-317

⁵⁴ A.g.e. Cevizci, s. 291 (Cinsel özgürlük gerek özel gerekse kamusal alanda cinsellikle ilgili sınırlamalara karşı çıkanlar olup en büyük devrimleri *İkinci Dünya Savaşı’nın hemen ertesinde Amerikalılar Viktorya çağının cinsel davranışla ilgili kurallarını reddettikleri zaman ABD’de yaşanmış birinci cinsel devrimin bir sonucu olarak gündeme gelmiştir.*)

propagandalarla bazı haklar kazanılmıştır. Bunun dışında eşcinsellik pornografisi ile ilgili de savunanların ve karşı çıkanların argümanları mevcuttur.

Günümüz Müslüman toplumların yaşadığı pek çok coğrafyaya baktığımızda kadın erkek ilişkilerinin nasıl olması gerektiğiyle ilgili yasalar vardır ve bunlara uyulması için ağır şartlar olmasına rağmen tatsız durumlar İslâm ahlâkına uymayan gizli ve açık pek çok şey yaşanmaktadır. Özellikle zinanın yaşanmaması için dikkat edilmeye çalışılmaktadır. Çünkü zina toplum yapısına ciddi bir şekilde zarar vermektedir. Zina aile yapısını bozacak evlilik dışı ilişkilerin olmaması için İslâm ahlâkında ciddi yaptırımlar mevcuttur. Lâkin bunlar yaşanmaktadır. Ne yazık ki toplumda bu anlamda tamamen homojen bir yapı mevcut değildir. Gazâlî de bu konuya dikkat çekmiştir.

3.2. SÖZ SÖYLEMEYLE İLGİLİ OLUMSUZLUKLAR

İhyâ'nın III. Cildinde Gazâlî'nin dil âfetleri dediği güzel ahlâkın önünde engel saydığı 20 başlık vardır. Bu başlıkların bir müminde olmaması veya bir müminin bunlardan sakınması gerektiği ifade edilir. Güzel ahlâka engel saydığı bir müminin sakınması gereken dil âfetleri nelerdir maddeler halinde sıralayacak olursak:

- Malayani sözler,
- Fuzuli konuşma,
- Batıl konulara dalmak,
- Tartışma ve mücadele,
- Husûmet,
- Böbürlenerek konuşmak,
- Çirkin sözler ile sövme ve edepsizce laflar etmek,
- Lânet okumak,
- Şarkı, türkû ve şiir,
- Şakanın sebebiyet verdikleri,
- Eğlence ve alaya almak,
- Verilen sırrı açıklamak,
- Yalan yere söz vermek,

- Söзде ve yeminde yalan,
- Gıybet,
- Koğuculuk,
- İki yüzlülük,
- Övgü,
- Sözlerin ince hatalarını fark edememek ve
- Halk katmanlarının Allah'ın sıfatlarıyla ilgili soruları'dır.

Gazâlî bu âfetlerden bahsederken önce bunların tanımlarını verir. Daha sonra konuları açıklamak için konularla ilgili ayet, hadis, kıssa ve din bilginlerinin sözlerinden alıntı yapar. Bu âfetlerden korunmak için temel düşüncesi susmanın faziletli oluşudur. Diğer korunma düşünceleri başlıklar halinde âfetleri anlatırken değinir. Öncelikle Gâzâlî'nin anlattığı söz söylemeyle ilgili âfet saydıklarını kısaca tek tek ele alalım.

3.2.1. Konuşma Esnasında “Malayani Sözler” Söylemenin Olumsuzluğu

Söz söylemenin bir âdabı vardır. Konuşma sadece ses tellerimize değen nefesimiz yoluyla dil aracılığıyla ağızımızdan çıkan kelimeler, cümleler gibi görünse de aslında durum o kadar da basit bir şey değildir. Konuşmayla düşünceler bir nevi şekil bulurken söz söylemeyi bir sanat gibi görmeliyiz ve bu sanatı fikrimce günlük hayatta da icra etmeye çalışmalıyız. Konuşmada en önemli şey üsluptur. Malayani kelimesi sözlükte anlamsız, boş, saçma, yararsız şey veya söz demektir. Üslup ise sözlükte anlatma biçimi, deyiş ya da yapış biçimi demektir. Buna göre denildiği gibi ne anlattığımız değil nasıl anlattığımız önemlidir ve söylediğimiz şeyin yer ve zamanı ehemmiyetlidir. Malayani sözler söylemenin ne yeri ne de zamanı vardır. Günümüz toplumu günlerini çok yoğun bir şekilde geçirirken zamanın ne kadar kıymetli olduğu çoğunluk tarafından bilinen bir gerçektir. Malayani şeyler konuşarak zamanımızı boşa harcamış ve yoğun bir hayatı olan başka insanlı da lüzumsuz yere meşgul etmiş oluruz. Bu da ahlâkî açıdan bakıldığında pek de iyi bir şeymiş gibi durmuyor. Şimdi Gâzâlî'nin bu konuda söylediği birkaç şeyden bahsedecek olursak

Gâzalî, *malayani konuşmanın zaman kaybına sebep olacağından bunun yerine zikir çekilebileceği veya susmak gerektiğini söyler.*⁵⁵

Malayani konusunda Ebu Zer(r.a.)’den yaptığı rivayetle şöyle denir:

Ebu Zer anlatıyor;

Bir keresinde Resûlullah -sallallahu aleyhi ve sellem- bana:

-Vücuda hafif terazide ağır gelecek bir ameli sana öğretmemi ister misin?

-Tabii ya Resûlullah!

-O, susmak, güzel huy ve malayaniyi bırakmandır.”⁵⁶

Bu hâdis boş konuşmayla ilgili en meşhur hâdislerdendir.

Yine bu konuda İhyâ’da geçen Lokman hekime ait olduğu söylenen söz de bir o kadar güzel ve anlamlıdır. Şöyle geçer:

Lokman Hekim’e sorulur:

-Senin bilgeliğin neye dayanır?

-Benden saklanana sormam, beni ilgilendirmeyenin peşine düşmem.⁵⁷

Gâzalî lüzumsuz konuşmaların ölçüsü olarak iki şeyi söyler:

- 1) Sesini çıkarmadığın taktirde günaha girmen ne şimdi ne de gelecekte bir zarara uğramamandır.
- 2)Yine üzerine düşmeyen meselelerde başkalarına sorular yöneltmen de bu manada değerlendirir, der.

Bu ikisi de malayani sayılır. Böyle bir şey söz konusu olduğunda dikkat edilmelidir. Bu konuda son olarak boş lüzumsuz konuşmayla muhatabı dört yönden olumsuz etkilediğimiz ve zor durumda bıraktığımız için Gâzalî bunları fark etmemizi ister. Çünkü konuşmada sadece bizim söylediğimiz söz önemli değildir. Karşıdaki insanın söylediğimiz sözle ilgili alacağı tavırla ilgili haklı olarak ona adaletsiz davranmamamız gerekir. Lüzumsuz konuşarak nasıl adaletsiz davranmış oluruz işte Gâzalî’nin lüzumsuz konuşmayla muhatabı olumsuz etkilediğimizi söylediği dört şey:

Lüzumsuz konuştuğumuzda karşıdaki insanı;

- 1) “Ya riyaya”,
- 2) “Ya yalan söylemeye”,

⁵⁵ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 253.

⁵⁶ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 253.

⁵⁷ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 254.

3) “Ya seni tahrike”,

4) “Ya da sorunu savuşturmak için hileli cevaplara bırakmış zorunda kalırsın”, dır.⁵⁸

Burada ek olarak soru sorduğumuzda muhatab, çoğunlukla bilmiyorum demediği için dolayısıyla net bilgi veremez. Malayani sözler sarf etmekle ilgili bu kadar bilgi vermekle yetinip söz söylemekle ilgili Gâzalî’nin diğer bir olumsuzluk olarak gördüğü “fuzuli konuşmaya” geçelim.

3.2.2. Fuzuli Şeyler Konuşmanın Olumsuzluğu

Fuzuli kelimesi sözlükte; gereksiz, yersiz, boş ve boşuna demektir. Söz söylerken gereksiz yersiz konuşmalara dikkat edilmelidir. Gâzalî fuzuli konuşmayı söz söylemede olumsuz olarak görmek ile ilgili; fazla konuşmanın yerildiğini, fazla konuşmanın gereksiz yerde söze dalmanın, gerekli yerlerde ise ihtiyaçtan fazla konuşmak olduğunu söyler. Zira insanın kendisini alakadar eden bir işi kısa bir konuşma ile anlatması mümkün olduğu halde onu uzatması ve tekrar etmesi mümkündür. Günahı ve zararı olmamasına rağmen bunun yerildiğini belirtir.

Fazlaca konuşmak İslam dininde yerilmiştir. Bu konu ile ilgili ayet ve hadisler vardır. Mesela İhyâ’da da geçen şu ayet gibi:

“Onların fısıldaşmalarının birçoğunda hayır yoktur. Ancak bir sadaka vermeyi yahut bir iyilik yapmayı veya insanların arasını ıslah etmeyi emredenlerinki müstesnâdır.”⁵⁹ Bu ayette “fısıldaşma” kelimesiyle aslında fısıldaşarak ne kadar boş ve anlamsız şeyler konuşulduğuna vurgu yapılmıştır tabi sadaka ve iyilik yapma hariç tutulmuştur.

Yine bu konuyla alakalı Hasan-i Basrî şöyle demiştir:

“Çok konuşanın yalanı çok olur, malı çok olanın günahları katmerleşir, kötü huyu olan kendine işkence yapar.”⁶⁰

Fuzuli konuşmanın bırakılmasıyla ilgili birçok atasözümüz de mevcuttur. Örneğin; Sözün iyisi az, öz ve usandırılmaz olanıdır. Çok söz yalansız, çok para haramsız olmaz veya susmakla ilgili; söz gümüşse sükût altındır. Adam olana bir

⁵⁸ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 255.

⁵⁹ Nisâ Süresi, 4/114.

⁶⁰ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 259.

söz yeter, sözünü bil pişir; ağzını der, devşir, gibi atasözleri de çok konuşmanın ahlâkî açıdan iyi olmadığını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Tabi âlimlerin belası olarak da görür Gâzalî, Yezid b. Ebu Habib'in şu sözünden alıntı yaparak:

“Konuşmayı dinlemeye yeğlemek âlimin belasıdır. Kendisi yerine konuşacak birini bulan dinleyici olsun çünkü dinlemek esenlikte kalmaktır. Halbuki konuşmak allayıp-pullamak, fazla ve eksik lakırdılar etmek demektir.”⁶¹ Aslında âlimin de bildiği bir şey sorulduğunda ya da anlatıldığında kendisini tutamayıp hakikat olarak gördüğü bilgiyi vermeye çalışmasını da bu bağlamda pek tabi görülmemektedir.

3.2.3. Bâtıl Konulara Dalmanın Olumsuzluğu

Bâtıl kelimesi sözlükte doğru ve haklı olmayan, gerçekliği bulunmayan, gerçeğe uymayan, temelsiz, boş ve çürük anlamlarına gelmektedir. “*Butlân*” kökünden türemektedir. Kur'an'ı Kerim'de 36 yerde geçtiği bilinmektedir. Ayrıca gerçeğe uymayan inanç, hüküm ve düşünceleri ifade eden terim, hakkın karşıtı da demektir. Kur'an'ı Kerim'den ayet örnek verecek olursak:

“Andolsun, senden önce de peygamberler gönderdik. Onlardan sana kıssalarını anlattığımız kimseler de var, durumlarını sana bildirmediğimiz kimseler de var. Hiçbir peygamber Allah'ın izni olmaksızın herhangi bir ayeti kendiliğinden getiremez. Allah'ın emri gelince de hak uygulanır ve o zaman *bâtılı seçenler* hüsrana uğrayacaklardır.”⁶²

“Ona önünden de ardından da *bâtıl* gelemes. O, hikmet sahibi, çok övülen Allah'tan indirilmiştir.”⁶³

Gâzalî, bâtıl kelimesini “ağza alınması helal görülmeyen meselelerin ifadelere dökülmesi” olarak alır ve bunun “haram” olduğunu söyler. Bâtıla örnek verirken şunları belirtir; kadınlarla ilgili olayları, içki meclislerini, fasıkların makamlarını, zalimlerin nasıl büyüklendiklerini, zenginlerin zevk u sefalarını,

⁶¹ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 259.

⁶² Mü'min Süresi, 40/78.

⁶³ Fussilet Süresi, 41/42.

sultanların yerilen merasimlerini ve şeriatın hoş görmediği yaşantılarını anlatmak gibi masiyetler konusunda laflar etmek demektir, der.⁶⁴

Gâzâlî'nin bu örneklerine uyun bir ayet de şöyledir:

“Biz de *bâtıla dalanlarla* beraber daldık.”⁶⁵

İslam ahlâkında eş, aile gibi mahremiyet konularının günlük hayattaki başkalarıyla olan konuşmalarda konu edilmesi pek iyi karşılanmaz. Ama maalesef gerek avam gerekse de yer yer havas kesimde günlük konuşmalarda mahrem sayılan şeyler konuşulabilmektedir. Bunun dışında Gâzâlî dönemindeki konuşmaların hala günümüz insanı tarafından yapıldığını görmekteyiz. Tatbikî bu insan olma vasfından dolayı gibi gözükmemektedir. Ama insan işte bu kendisinden çıkan masiyetleri konuşunca rahatladığı güldüğü bazı konuşmaların aslında din gereği haram olduğunu bilseydi acaba konuşmaya devam eder miydi, tartışılır. Burada yine, günlük hayatta alışkanlık haline getirdiğimiz farkına bile varamadığımız konuşmaları İslâm ahlâkı açısından değerlendirip ona göre konuşmamız gerektiği anlaşılmaktadır.

3.2.4. Tartışma ve Mücadelenin Olumsuzluğu

Tartışma sözlükte, karşıdakinin duygu, düşünce ve görüşlerini değiştirmeyi veya yenilemeyi, karşıdakini etkilemeyi amaçlayan bir konuşma biçimidir. Tartışmada savunulan bir düşünce(tez) ve karşı çıkılan bir düşünce(antitez) bulunur. Diğer bir şekilde farklı görüşlerde kişilerin bir araya gelerek bir konuyu çözümlmek, kendi görüşlerini açıklamak ve kanıtlamak, karşı tarafın zayıf yanlarını ortaya koymak için yaptıkları konuşmaları ifade için kullanılan terimdir.

Günümüzde tartışma salonlara daha büyük mekanlara taşınmıştır. Herhangi bir konuda yapılabilmektedir. Yani sadece günlük hayatta öylece kullanılan bir kelime değil ciddi ciddi konuların ele alınış şeklidir. Tabi bu konu ele alınırken ara sıra oluşan hatalar mevcuttur. Bu konuyla ilgili bir hadis şöyledir:

“*Kardeşine itiraz etme, onu alaya alma. Ona yerine getiremeyeceğin vaatte bulunma.*”⁶⁶

⁶⁴ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 261.

⁶⁵ Müddessir Süresi, 74/45.

⁶⁶ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 263.

İhyâ'da bahsedilen tartışma(mirâ) başkasının sözüne o sözün içindeki bozukluğu göstermek için itiraz etmektir, denir. Gazâlî, “duyduğun her söz eğer gerçek ise onu tasdik et; yok batıl veya yalan ve dinî meselelerle de ilgisi yoksa o zaman sus”, der.⁶⁷ Ama bu söze baktığımızda bu söze göre davranmak pek doğru gözükmemektedir. Alaya almak şeklinde olursa bu olumsuzdur. Çünkü alay etmek İslâm açısından kötü bir davranıştır. Ahlâk açısından doğru değilmiş gibi gözükken söz ve davranışlara itiraz etmek kötü değildir. Aksine bazen böyle itiraz etmek gereken yerde susmak ahlâkî açıdan kötüdür. Yani tartışılmalıdır. Yoksa o şeyin iyi mi kötü mü olduğuna kişi sonucuna ulaşamayabilir. İtiraz edilmediği halde kötülük alır başını gider. Bu Gazâlî birkaç hadise dayanarak tartışmanın yasaklandığını belirtir. Bu konuya da maalesef katılmamız mümkün gözükmemektedir. Kanaatimizce hangi konuda yapılırsa yapılsın tartışmanın belli başlı kuralları vardır onlara uyulduğu sürece sorun yoktur ki geçmişten günümüze baktığımızda tartışmanın her alanda insanın gelişimine katkıda bulunduğunu görmekteyiz.

Mücadele ise İhyâ'da başkalarını susturmak, âciz bırakmak, sözlerini eleştirmek suretiyle anlattıklarının eksik olduğunu belirtmek, muhatabını kusur ve bilgisizliğe nispet etmek olarak tanımlanır.⁶⁸ Gazâlî bu manadaki mücadelenin de yasaklandığını belirtir. Burada da kişinin niyeti önem arz etmektedir. Üstünlük kurmak içince uygun değildir. Kişi mücadeleyi kendindeki kibirden dolayı yaparsa bu iyi değildir. Ama anlatılarda eksik yönü fark edip o eksikliği belirtip doğrusuyla tamamlayacaksa bu olumludur. Tabi bu konu anlatılırken karşıdaki insanı incitmek öfkelenmek için kötü niyetle olumsuz şekilde yapılan hırlaşma da konuşmada olumsuzdur ve güzel ahlâkın önündeki engeldir.

Nihayetinde İhyâ'da bahsi geçen tartışma mücadelenin bazı hadislerle dayanılarak yasaklandığı belirtilmiş olup bu konu irdelendiğinde özellikle tartışmanın kurallara uyulduğunda her ne kadar güzel ahlâkın önündeki engellerden sayılsa da güzel ahlâkın önünde engel sayılamayacağını vurguluyoruz. Çünkü vardığımız sonuçla adabıyla yapılan tartışma ve art niyet taşımayan mücadelenin insanoğlunun gelişmesinde çok ekili olmuştur.

⁶⁷ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 265.

⁶⁸ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 266.

3.2.5. Husûmetin Olumsuzluğu

Husûmet kelimesi sözlükte “çekişme, cedel delil ile karşı tarafa gelip gelme” demektir. Kelimenin kökü “hasm” dan gelir, hasm da düşman’dır. Böylece husûmetin diğer bir anlamı ise düşman olma durumu ve düşmanlık demektir.

Kur’ân’da husûmet kelimesi geçmese de kökü olan hasm kelimesinin türevleri geçmektedir ve çekişme anlamında kullanılmaktadır. Mesela Sâd Süresi (38/21-24)’nde iki tarafın çekişmesi anlatılmıştır. Husûmette inatlaşarak bilgisizce bir çekişme olduğu için güzel ahlâk açısından olumsuzdur.

İhyâ’da tartışma ve münakaşa yerilmiş, husûmet ise her kötülüğün başı olarak görülmüştür. Bu üçü tatlı sözün tam zıttı olarak ifade edilip çirkin sözlerden sayılmıştır. Çirkin sözler de insanları incitir, yaşamı berbat eder, gazabı kabartır, sineleri hiddetten çatlatır denilmiştir. Gerçekten de çirkin sözlerin insana hiç iyi tesirleri yoktur. Güzel söz söylemenin önemi husûmet konusundan da anlaşılabilir.

3.2.6. Böbürlenerek Konuşmanın Olumsuzluğu

Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne-babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaş'a, yolda kalmış'a ve sağ ellerinizin malik olduklarına güzellikle davranın. Çünkü, Allah, her büyüklük taslayıp *böbürleneni* sevmez.⁶⁹

Ve andolsun, kendisine dokunan bir sıkıntıdan sonra, ona bir nimet tattırsak, kuşkusuz; "Kötülükler benden gidiverdi" der. Çünkü o, şımarıktır, *böbürlenendir*.⁷⁰

Yeryüzünde *böbürlenerek yürüme*; çünkü sen ne yeri yarabilirsin ne dağlara boyca ulaşabilirsin.⁷¹

Yukarıdaki ayetlerde görüldüğü üzere Kur'an'da böbürlenme kelimesi kibirlenmek anlamında kullanılmıştır. Gerek *böbürlenerek konuşma* gerekse de yer yer *böbürlenerek yürümeden* bahsedilmiştir. Burada böbürlenmek fazla egodan kaynaklanan bir durumdur. Zaten bu da İslâm ahlâkında yerilen bir durumdur. Çünkü bu, bir çeşit egoizmdir. Ahlâk felsefesinde üç farklı egoizm vardır. Bunlar şöyledir:

⁶⁹ Nisa Süresi, 4/36.

⁷⁰ Hûd Süresi, 11/10.

⁷¹ İsrâ Süresi, 17/37.

psikolojik egoizm, etik egoizm ve rasyonel egoizm olmakla birlikte bunlara belli başlı itirazlar da yapılmıştır. Psikolojik egoizm; bütün eylemlerimizin temelde kendi kişisel çıkarlarımızla motive olduğu teorisidir. Bunu Thomas Hobbes ve Friedrich Nietzsche'nin ve çoğu filozofun benimsediği görüştür. Haz aldığı çıkarları için uğraşan kişi. Etik egoizm; bir eylemin ahlâkî açıdan doğru olmasıdır. Rasyonel egoizm de bir eylemin mantıklı olması için bireyin çıkarını en üst dereceye çıkarması gerektiğidir. Böbürlenmeyi psikolojik egoizmin içinde sayabiliriz. Çünkü böbürlenmede de haz alma bir kişisel çıkar vardır. İnsanlar tarafından hoş görülme-yen davranışı kişi haz aldığı için sergilemektedir. Bu da dolayısıyla hoş bir durum değildir. Burada hedonizm de akla gelmektedir. Sırf zevk aldığı için bir şeyi yapmak iyi değildir. İhyâ'da böbürlenmenin yerildiği söylenmekle birlikte böbürlenmenin altında yatan tek bir sebebin onun da “*riyakarlık ve belîğ ifade sahibi olunduğunun gösterme sevdası*”⁷² olduğunu belirtir.

Sonuç olarak böbürlenmede hem hazcılık hem egoizm vardır. Burada insan nasıl davranmalıdır? Ahlâkla ilgili soru akla gelmektedir. Değerleri temele alarak bir hayat sürece-cek olursak haz ve egoizmden uzak özgecilik/diğergamlık/altruizm değerini esas almamız gerekir. *Ahlâkta asıl olan özgecili-ktir. Bunun zıttı olan bencillik(egoizm) ve hedonizm(hazcılık) her ne kadar etik teori olarak yer etmişse de tutarlı olarak savunulamaz.*⁷³ Burada kişi gündelik hayatta davranışlarını sergilerken başkalarını da hesaba katmamazlık edemez.⁷⁴ Bu aslında Gazâlî'nin çirkin diye saydığı ve güzel ahlâkın önünde engel olarak gördüğü bütün konular için de geçerlidir. Davranışlar değer vurgusuyla yapılmalıdır.

3.2.7. Çirkin Sözler ile Sövme ve Edepsizce Laflar Etmenin Olumsuzluğu

Çirkin söz, hoş olmayan, duyulunca insanı rahatsız eden sözlerdir. Güzel olanın zıddı olan çirkin söz toplumdan topluma farklılık göstermekle birlikte İslâm dininde İhyâ'da da belirtildiği üzere yer yer yerilmiş, kınanmış bazen de yasaklanmış haram olduğu söylenmiştir.

⁷² Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 272.

⁷³ Türkeri Mehmet, **Etik Bilinç**, Lotus Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2014, s. 32.

⁷⁴ Türkeri, s. 32

Günümüzde müstehcen dediğimiz bu konuşma şekli özellikle halk arasında yaygın olmakla birlikte havas ehli arasında da çokça kullanılabilmektedir. Tabi çirkin yerine kötü kelimesi de kullanılabilir. Kötü ve güzel söz, Kur'an'da İbrahim süresindeki 24, 25 ve 26. ayetlerde ağaç kelimesiyle çok güzel birer teşbihle ifade edilmişlerdir. Şöyle ki:

“Görmedin mi Allah nasıl bir misal getirdi: *Güzel bir sözü*, kökü(yerde) sabit, dalları gökte olan *güzel bir ağaca*(benzetti). (O ağaç), Rabbinin izniyle her zaman yemişini verir. Öğüt alsınlar diye Allah insanlara misaller getirir. *Kötü bir sözün misali*, gövdesi yerden koparılmış, o yüzden ayakta durma imkânı olmayan(*kötü*) bir ağaca benzer.”⁷⁵ Tabi ayetlerin meallerine baktığımızda güzel sözü “*kelime-i şehadet*”⁷⁶ olarak ifade eden alimlerin olduğu da belirtilir. Bir Nesai’de geçen bir hadiste de mümin kusur bulan, lanetleyen, edepsiz ve çirkin laf söyleyen değildir, denilir.

İslâm ahlâkında müstehcen konuşmak ve sövmek Müslümana yakışan bir durum değildir. Çünkü Müslüman kimliği örnek bir kişiliği ifade eder. Günümüzde eşini çocuğunu ağzına dolayan anne babasına söven kişiler mevcuttur. Edepsizce konuşmak ve sövmeyi alışkanlık haline getirmemek gerekmektedir. Kişi ne konuşursa karakterine de söyleyeceği şeyler etki edeceğinden bu pek tehlikeli bir durumdur. Sakınmak icap eder ki İslâm’ı en güzel şekilde yaşamaya çalışan kadirşinas kişilere baktığımızda tatlı dilli olduklarından devamlı bir şekilde onları dinleme ihtiyacı duyarız.

3.2.8. Lanet Okumanın Olumsuzluğu

Sözlükte kovmak, uzaklaştırmak, iyilik ve faydadan mahrum bırakmak anlamlarına gelmektedir. İhyâ’da ise Allah’ın merhametinden kovma ve uzaklaştırma istemi, demektir.⁷⁷

Lanetleşme İslâm öncesi Arap toplumunda çok yaygın bir durumdu. Hatta birilerine lanet edip onları kabile dışına atıyorlardı. Buna da laîn veya melûn

⁷⁵ İbrahim Süresi, 14/24-26.

⁷⁶ Kur ‘anı Kerim ve Açıklamalı Meali, İbrahim Süresi, 14/24-26, Türkiye Diyanet Vakfı yay., İstanbul, 2009, s. 257-258.

⁷⁷ Gazâlî, İhyâ, C. 3, s. 278.

diyorlardı. Halk arasında küfür, beddua etmek gibi kelimeler de kullanılmaktadır. Kur'an'da 41 yerde lanetten bahsedildiği bilinmektedir. Bu terim İslâm hukukunda eşine zina isnadında bulunup yeterli sayıda şahit getiremeyen kocanın hâkim karşısında karısıyla lanetleşerek yemin etmesi durumuna da liân denilmiştir.

Gazâlî bu konuda lanetleşmenin onun yaşadığı Müslüman toplumunda çok yaygın olduğunu ve bunun üç durum dışında yasaklandığını belirtir. Bu üç durum da küfür, bid'ât ve fısktır. Yani Allah'ın laneti bunlara olsun deyip isim verilmeden ancak lanet edilebilir diyor. Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav.)'in de lanet etmekten kaçındığı belirtilir. Beddua etmek yerine "lâ ilâhe illellâh" demek daha evladır denir.⁷⁸

Günümüz İslâm inancının olduğu toplumlara baktığımızda en azından yaşadığımız coğrafyadan ortaya çıkarak şunu belirtmeliyiz ki cahiliye döneminden beri var olan beddualaşma veya lanetleşme günümüzde de halk arasında çok yaygındır. İslâm dinine baktığımızda Cahiliyede var olan bu lanetleşme kültürünün önüne geçilmeye çalışıldığını görülmektedir. Cahiliyede lanetlenen kişi kabile dışına atılıyordu. İslâm'da kabile dışına atma kalkmıştır ama lanetleşme kültürü maalesef tamamen yok edilememiştir. Sanırım lanetleşmenin ne kadar çirkin bir uygulama olduğu ve hatta Gazâlî'nin bunu güzel ahlâkın önündeki engel görebilecek kadar ciddiye almasından anlaşılmaktadır. Lanet okumanın psikolojik zararına baktığımızda lanet eden kişi genellikle bunu haksızlığa uğradığında ve yapacak bir şeyi kalmadığında bir nevi karşıdaki insana kin beslediğinden içindeki öç alma isteğini yerine getirmek istediğinden en son yaptığı çaresizlik psikolojisinden dolayı bedduaya veya lanete başvurur. Böylece vicdanını rahatlattığını düşünür. Karşıdaki insana ona yapılandan daha büyük bir zarar verir ki onun Allah'ın rahmetini hak etmediğini düşünülerek Allah'tan o kişinin en ağır cezayı çekmesini murat eder yani bir nevi öç almaya çalışır ve karşıdaki kişinin başına bir şey geldiğinde bunu hak etti deyip vicdanını rahatlatır. Oysa onun da yaptığı bir zulümdür. Bir insanın hatasından dolayı onu Allah'a bırakmak yerine Allah'tan en kötü şekilde cezalandırılmasını istemek de bir zulümdür. Kişi içindeki kötü duyguyu fark etmeye çalışmalıdır. Niye beddua ettiğini aslında öfkesinden dolayı intikam alma amacıyla bunu yaptığını anlasa belki de beddua etmeyecektir. Gazâlî'nin küfür, bid'ât ve fısk ehli olanlara

⁷⁸ Gazâlî, İhyâ, C. 3, s. 277-283.

sadece beddua edileceğine de gelecek olursak hiçbir şekilde beddua etmemek daha iyi olacağı kanaatindeyiz.

3.2.9. Şarkı, Türkü ve Şiir'in Olumsuzluğu

Şarkı ve türkü meselesi Müslümanlar arasında tartışmalı bir konudur. Makul karşılayanlar olmakla birlikte karşı çıkanlar da mevcuttur. Ondan önce şiirden bahsedecek olursak Gazâlî ilimleri sınıflandırırken ahlâk ilmini (öğrenmeyi) *şer'i ilimler* arasında *fürû'* kategorisine *farz-ı kifâye* olarak zikrederken bazı yerlerde *farz-ı ayn* olarak görür. Şiiri ise *şer'i olamayan ilimler'den mahmûd, mezmûm ve mübah* arasında *mübah* kategorisinde ele alır.⁷⁹

Bu konu İhyâ'nın III. cildinde üzerinde çok kısa durulmakla birlikte şarkı ve türkü konusunu İhyânın ikinci cildinde sema bölümünde bahsetmiştir. Şiiri şu yönden güzel ahlâkın önündeki engel olarak görmüştür. Şiiri asıl ilimlerden görmez. Yani şiir bilmek zorunlu bir şey değildir. Biraz da keyfi bir durumdur. Ona göre, ele alınabilir ama kişi sadece şiirle uğraşırsa bu güzel ahlâkın önündeki engeldir. Bu konuda sanırım haklıdır. İslâm'da önce farz ilimleri öğrenip daha sonra keyfi olarak şiirle uğraşmak daha evladır. Ama bu sadece şiirle uğraşmak da kişinin ahlâkını bozar mı çok da emin değilim. Şarkı ve türkü meselesine gelecek olursak sema bölümünde olduğunu belirtmiştik. Gazâlî, sema(musiki) ile ilgili iki görüşün olduğunu söyler biri İmam-ı Şâfiî gibi mübah görenler diğerleri de haram görenler.⁸⁰ Tabi her iki grubun da bu konuda delilleri vardır. İmam Şâfiî meslek edinme dışında hobi olarak yapılırsa ya da dinlenirse şahitliği kabul edilir:

"Gına (şarkı, türkü, koşma) bâtila benzeyen mekruh bir eğlencedir. Bunu çokça yapan safih olup şahitliği kabul edilmez." der.⁸¹

Haram olduğunu söyleyenler de şarkı söylendiği anda iki şeytanın insanın omuzuna oturup onu etkilediği, şarkı bitene kadar gitmediğini vs. söyleyerek haram olduğunu delillendirmeye çalışırlar.

Gazâlî'nin müziği, şarkıyı, türküyü söyleyip dinlemeyle ilgili özet olarak özellikle sema dediği müziği dinleyenlerden yola çıkarak hangi noktada güzel

⁷⁹ Bülent Çelikel, Gazâlî ve Eğitim, İFAV yay., İzmir, 2008, s. 128.

⁸⁰ Gazâlî, İhyâ, C.2, s. 599.

⁸¹ Gazâlî, İhyâ, C.2, s. 599.

ahlâkın önündeki engel olarak gördüğüne bakalım. Müzikten etkilenme şekline göre burada dört gruba ayırır kişileri mertebeleri ile ilgili:

1. Sırf sadece zevk aldığı için dinleyenler
2. Arzu ve şehvetlerinden dolayı birini düşünmek için dinlemek (asıl yerdiği yasaklandığını söylediği kısım burasıdır.)
3. Müritlerin hali (Allah ile olan ilişkilerini düşünenler)
4. Hal ve makamları geçenlerin semaları.⁸²

Gazâlî müziğe karşı değildir. Ama içki sofralarında olmasını bunun adet haline getirilmesi Allah'la olan iletişimini düşünmek yerine bir insanı düşünüp şehvetli duygular beslenmesine ve sadece öylesine dinlenmesini güzel ahlâkın önündeki engel olarak görür. Kanaatimiz doğrultusunda bu konuda ona katılıyoruz. Yaygın olan bir söz var. Zannımızca pek muteberdir. Şöyle ki *helal dairesi keyfe kafi* 'dir. Helal koşullarda dinlendiği takdirde ve Allah anıldığında bunun bir sakıncası görülmemektedir.

3.2.10. Şakanın Sebep Olduğu Olumsuzluklar

Şakanın sözlükte ince anlamlı, düşündürücü ve şakalı söz, nükte demektir.

Peygamber Efendimiz(sav.): “Benim bildiklerimi bilseydiniz çok ağlar az gülerdiniz.”⁸³ demektedir. Burada yine de bir dengede olma hâli gerekir.

Gazâlî şakalaşmanın aşırı ve sürekli olanı ve içinde yalan olanının yerildiğini belirtir. Çünkü çok şaka yapmak kalbi öldürür vakarı alır ilim meclislerinde söz dinlenmez.⁸⁴ Bu şekilde yapılan şakaları güzel ahlâkın önündeki engellerden sayar. Mizah yaşama renk katan, hayat kalitesini arttıran bir unsurdur. Ama yerli yersiz yapılan şakalar yalanla dolu ve cinselliğe vurgu yapan şakalar pek iç açıcı değildir. Bazen öyle şakalar yapılır ki kibir dolu karşı tarafı incitici yerli yersiz bu şekilde yapılan şeye kanaatimizce mizah denmez. Aşırı şaka yapan insanlara baktığımızda çevrelerinde çok kişi olur ama sözleri hiç dinlenmez. Asık suratlı olmak da değil her şeyin ortası makbuldür. Daima güler yüzlü olup şakalara dikkat edilebilir.

⁸² Gazâlî, İhyâ, C.2, s. 669.

⁸³ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 287.

⁸⁴ Gazâlî, İhyâ, C.3, ss. 286-292.

3.2.11. Eğlenme ve Alaya Almanın Olumsuzluğu

“Ey iman edenler! Bir kavim diğer bir kavimle alay etmesin. Onlar ki (alay edilenler katında) kendilerinden (alay edenlerden) daha hayırlıdır. Kadınlar da kadınları eğlenceye almasın. Olur ki onlar (eğlenceye alınanlar) kendilerinden daha hayırlıdır. (Kendi) kendinizi ayıplamayın. Birbirinizi kötü lakaplarla çağırmayın. İmandan sonra fâsıklık ne kötü addır. Kim Allah’ın yasak ettiği şeylerden) tövbe etmezse onlar zalimlerin ta kendileridir.”⁸⁵

Eğlenme ve alay etmekle ilgili temel çerçeveyi çizen bu ayetler alay etmeyin, eğlenceye almayın, lakaplar takmayın denilerek bunları yapılmaması gerektiği böyle yapanların Müslüman olsalar dahi böyle şeyler yaparak fâsıklardan olacakları üzerinde durulmuştur. Bu ayetlerin indiği dönemde bunlar yapıldığı için dikkat çekilmiştir. Oysaki günümüz Müslüman topluluklarına baktığımızda bu tür davranışların hâlâ devam ettiğini görmekteyiz. Gazâlî bu konudan bahsederken alay etmek kelimesine karşılık suhriyyet kavramını kullanır.⁸⁶ Alay etmek kelimesinin tanımını yaptıktan sonra kırııcı alayların haram kılındığını belirtir. Alay etmek taklit etmek sözüyle davranışıyla dalga geçmek şivesiyle gülmek, düştüğünde kaldırmak yerine bakıp gülmek gibi ima yoluyla olabilmekle birlikte refleks halinde de olabilmektedir. İnsanların kusurlarıyla alay etmek kanaatimizce kendi kusurlarını ya fark etmemek ya da görmezden gelmekle alakalıdır. Çünkü kişi ruhunda olan kötü hasletlerin farkında olmadan bir hayat sürerken başkalarında gördüğü kendisine ayna olan davranışları eğlenceye alabilmektedir. Gazâlî düşüncesinde alay etmek kişiyi adam yerine koymamak güzel ahlâkın önündeki engellerden biridir.

3.2.12. Verilen Sırrı Açıklamanın Olumsuzluğu

Rasûlullah -sallallahu aleyhi ve sellem- buyuruyor:

“Adam bir mecliste bir söz söyledikten sonra etrafa bakınırsa o söz dinleyenlere bir emanet olur. Aranızdaki söz bir emanettir.”⁸⁷

Hasan-i Basrî diyor ki:

⁸⁵ Hucûrât süresi, 49/11.

⁸⁶ Gazâlî, İhyâ, ss. 293-294.

⁸⁷ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 295.

“Kardeşinin verdiği sırrı ifşa etmen hıyanetler arasına girer.”⁸⁸

Verilen sır ile beraber muhayyerlik hakkı doğar. Bu muhayyerlik hakkı, sırrı gizli tutan veya ifşa edenin durumuna göre olumlu veya olumsuz özellik kazanır. Eğer kişi sırrı gizli tutarsa, muhayyerlik hakkını kendi lehinde tutar. Yok eğer ifşa ederse, o zaman muhayyerlik hakkını kendi aleyhinde kullanmış olur. Bu yüzden Gazâlî’ye göre sırrı ne olursa olsun ifşa etmek ihanettir. Özellikle başkalarına zarar verme niteliği taşıyan sırları ifşa etmek haramdır. Bu yüzden Gazâlî sır ifşa etmeyi güzel ahlâkın önündeki engellerden sayar.

Günümüz dünyasına baktığımızda ise özellikle sosyal medyada sır ifşa etmenin yaygın olduğunu görmekteyiz. Hele bu sırları bir tehdit unsuru olarak kullananlar ise başka bir ahlaki problemin içinde. Ne olursa olsun sır bir emanettir. İnsanlar emanet bilincini kaybederse ancak böyle çirkin bir durumun içine düşebilirler. Bu yüzden bütün emanetlerin farkında olup, ona göre bir tutum sergilenmelidir.

3.2.13. Yalan Yere Söz Vermenin Olumsuzluğu

Bir işi yapacağına söz verip sözünde durmamak güzel bir davranış değildir. Bu davranışın altında yatan ana sebep hayır diyememektir. Kişi ondan bir şey yapması istendiğinde hayır derse olumsuz karşılanacağını düşündüğü için hayır demekten kaçınır. Bunun sonucunda verilen görevi yerine getiremeyince de sözünde durmamış olduğundan yalancı konumuna düşüp özgüven problemi yaşar. Bu sebepten dolayı yapamayacağımız şeyler söz konusu olduğunda kendimize saygımızı korumak yalancı durumuna düşmemek için hayır demeyiz öğrenmemiz gerekir.

Verilen sözü yerine getirmek yaşayan bir değerdir. İnsan yaşamı, değerleri hayata geçirdiğimiz ölçüde daha rahat ve anlamlı olur. Bu yüzden sözünde durmak da değer olduğu için ya söz vermemeliyiz ya da eğer söz verdiysek elimizden geldiğince o sözü yerine getirmemiz gerekir.

Gazâlî düşüncesinde sözünde durmamak yalan söylemekle eşdeğer tutulmakla birlikte Hz. Peygamber(sav.)’in hadisinden gerekçe göstererek bunun münafıklık alameti sayılacağından söz vermeye dikkat edilmesi gerektiği aksı

⁸⁸ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 295.

taktirde kişinin yaptığının münafıklık sayılacağını belirtir. Bunlardan dolayı Gazâlî düşüncesinde sözünde durmama davranışı güzel ahlâkın önündeki engellerden biri sayılır. Bu konuyla ilgili hadis şöyledir:

Resullullah -sav- buyuruyor:

“Üç şey kimde bulunursa –oruç da tutsa, namaz da kılsa ve kendisini Müslüman da saysa- o münafıktır.

1. Konuştuğunda yalan söyleyen,
2. Söz verdiğinde tutmayan,
3. İtimat olunduğunda emanete hıyanet eden.”⁸⁹

3.2.14. Sözde ve Yeminde Yalanın Olumsuzluğu

Yalan kelimesinin Arapça karşılığı olan kezib(kızb) eski sözlüklerde doğruluğun(sıdk) karşıtı, bir konuda gerçeğe aykırı haber veya bilgi vermek, söz vakıaya uygun olmamak diye tanımlanır; sıdk ise niyette dürüstlük, söz ve davranışların doğru ve gerçeğe uygun olması anlamında bir ahlâk terimidir.⁹⁰ Yalan kelimesinin karşılığı dürüstlük erdemidir. Bunun zıddı da sahtekarlıktır.

Bu konuyu ele alırken yaptığımız araştırmada İslâm Ansiklopedisi'nde ve T. İzutsu'nun kitabında iki yerde kapsamlı olarak ele alındığını gördük. Özellikle İzutsu'nun kavramsal analizi çok verimli bir çalışma niteliğindedir. Kitaptaki analizlere baktığımızda konuların iç içe geçmiş hâli sebebiyle birbirilerinden ayırmamız pek mümkün gözükmedi. İzutsu kitabında yalan konusunu şu kavramlardan gelerek tek tek açıklamaktadır: Vefa, Doğru sözlülük, Hakk ya da Gerçeklik Olarak (Allah/Vahiy/İslâm) başlıkları altında konuyu irdelemiştir.⁹¹

İzutsu, kezib kavramının Kur'an'da gerçek dışılık ve yalan kelimelerinin yerine kullanıldığını böylelikle bu özelliğin kafirlerin en belirgin özelliği olduğunu belirtir. İftiranın da Kur'an'daki anlamının Allah(cc.) adına yalan uydurma olduğunu ifade eder. Bizce yalan konusunu temele alarak yaptığı analizlerde vefalı olmayı sadık olmaya eşdeğer tutar. Vefa olarak temele aldığında bunun da kaynağına iner ve

⁸⁹ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 297.

⁹⁰ Mustafa Çağrı, “Yalan“, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 43, İstanbul, 2013, ss. 297-300.

⁹¹ Toshihiko İzutsu, “Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar“, Pınar Yayınları, (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul, 2011, ss.156-176.

vefanın Cahiliye dönemi Araplar için olmazsa olmaz bir erdem olduğunu söyler. Cahiliye'de vefa/doğru sözlülük erdemi sadakatin ve güvenirliliğin göstergesi olduğunu belirten İzutsu, İslâm'ın bu vefa erdemini ahlâk yasalarının önemli bir ögesi olarak benimsediğini ve hatta bünyesinde ona yüksek bir şeref payesi verdiğini belirtir. Sıdk kelimesinden bahsederken de sıdkın doğru sözlülük güvenirlilik ve dürüstlük olduğunu belirtip kafir ve münafığın zıddı olarak Kur'an'da geçtiğini vurgular. Ayrıca sıdkın, *“Tevhid inancına sonuna kadar bağlı kalan, gayretli ve sabırlı mü'min, anlamını da içerdüğünü sıdkın zıddı olarak da hıyaneti görür ve hıyanetin, normal toplum hayatında, yani İslâm toplumundaki bireylerin birbirilerine karşı davranışlarını düzenleyen toplumsal ahlâk alanında büyük bir günah ise doğal olarak bu durum, insanın Allah'a karşı gösterdiği dinî-ahlâkî davranışlar alanında da daha da fazlasıyla geçerlidir”*, der.⁹² Doğru sözlülük erdemini de gerçeklik ve hakk kelimeleriyle ifade eder.

Gazâlî'nin yalan konusundaki düşüncelerine gelecek olursak Gazâlî, yalanı günahların en çirkinlerinden ve ayıpların en kötülerinden sayar. Yalan kelimesini bazı yerlerde rivayetlere de başvurarak fücûr, hıyanet, nifak kapısı, rızkı azaltan, kafir özelliği, Allah(cc.)'ın buğzettiği, şeytanın macunu, karşıdaki kimseye veya başkalarına zarar verdiğinde haram sayılan, zinadan daha kötü olan, tariz yoluyla söylenebilen; savaş durumunda karısına vaade bulunurken kişi veya çocuğa bir şeyler öğretilirken söylenebilir, der.⁹³ Yalanın çeşitli sebeplerden kaynaklandığını belirtmesiyle beraber Gazâlî düşüncesinde yalan güzel ahlâkın önündeki bariz engellerdendir ki yalanın kibirden ve itibar sevgisinden kaynaklandığını düşündüğümüzde pek haklı gözükmektedir.

3.2.15. Gıybet'in Olumsuzluğu

Gıybet, Gazâlî'nin dil âfetleri başlığında en çok üzerinde durduğu konudur.

Gıybet'in kelime anlamının temeline baktığımızda bu hadisi gördük. Ebû Hüeyre(r.a.)'den rivayet edildiğine göre Resûlullah(s.a.s.) şöyle buyurdu:

- *“Gıybet nedir, bilir misiniz?”*

⁹² Toshihiko İzutsu, **Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar**, Pınar Yayınları, (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul, 2011, ss.156-176.

⁹³ Gazâlî, İhyâ, C.3, ss. 299-314.

- “Allah ve Resûlü daha iyi bilir, dediler. Hz. Peygamber:
- “*Gıybet, din kardeşini hoşlanmadığı bir şey ile anmandır.*” buyurdu.
- “Söylenen ayıp eğer o kardeşimde varsa, ne dersiniz?” diye soruldu.
- “*Eğer söylediğin şey onda varsa gıybet ettin; yoksa o zaman ona iftira ettin demektir.*” buyurdu.⁹⁴

Daha sonra ilgili ayetlere baktığımızda şunları görmekteyiz:

“Ey iman edenler! *Zannın* birçoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır. Birbirinizin kusurlarını ve mahremiyetlerini araştırmayın. Birbirinizin *gıybetini* yapmayın. Herhangi biriniz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz! Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah tövbeyi çok kabul edendir, çok merhamet edendir.”⁹⁵

Gazâlî bu konuyla ilgili kelime analizi yaparken üç kavramdan bahseder. Bunlar; gıybet, bühtan (kişiyi taşımadığı sıfatlarla dile dolamak) ve ifk(kulağa geleni araştırmadan söylemek)’tir. Gıybet, kötü zan ve tecessüsün yasaklandığını söyleyen Gazâlî, gıybete tasdiklemenin veya gıybet yapılırken susmanın da gıybet sayıldığını vurgular; üç kişinin (zalim sultanın, bidatçının ve açıktan açığa günah işleyenin) aleyhinde konuşmanın gıybet sayılmayacağını belirtir. Gazâlî düşüncesinde kanaatimizce gıybete güzel ahlâkın önünde büyük bir engel saymasının nedeni gıybet yapılmasının ardında yatan kendince ortaya koyduğu genel ve özel sebeplerdir. Bunları bildiğimizde de gıybetin önüne geçme ihtimali yakalarız. Gazâlî’nin konuları ele alırken ki hassasiyeti takdire şayan bir durumdur. Şimdi gıybete ya da dedikoduya neden olan genel ve özel sebeplere gelecek olursak kısaca şöyledir:

1. Genel nedenler:

- ✓ Kinini yenmek (Kin ve gazap kişiyi öfkesini yenmek için gıybet etmeye sürükler.)
- ✓ Arkadaşlara uymak (İçinde bulunulan toplumda gıybet yapıldığı için dışlanmamak için mecburen gıybet yapılan yerde durmak.)
- ✓ Atak davranmak (Karşıdan gelecek saldırıdan kaçınmak için gıybette bulunmak.)

⁹⁴ Müslim, Birr 70. Ayrıca bkz. Ebû Davûd, Edeb 35; Tirmizî, Birr 23.

⁹⁵ Hucûrât Sûresi, 49/12.

- ✓ İsnattan kurtulma telaşı (Kişinin kusurlarının anlatılacağını fark ettiğinde başkasının kusurlarını diline dolması.)
- ✓ Gösteriş ve övünme isteği (Kendisini büyük gösterme arzusu.)
- ✓ Hasedidir. (Haset; başkasında olan bir şeyin kişide olmaması ve o şeyin başkasında da olmasını istememek yani çekememezliktir. Kişi haset duyduğu için gıybet ettiğini söyler Gazâlî.)
- ✓ Böbürlenmek ve kendini beğenmişlik
- ✓ Hor görme nedeni.

2. Özel nedenler:

- ✓ Şaşma hâli sergileyerek gıybet etmek
- ✓ Acıma görünümü altında gıybet etmek
- ✓ Allah için gazablanma görünümü altında gıybet etmek.⁹⁶

Gazâlî'nin ele aldığı gıybet yapma nedenlerine baktığımızda hepsinin istisnasız kötü ahlâk sayılan şeyler olduğunu görmekteyiz. Bunlar böbürlenme, gösteriş, kin, gazab, hor görme, övünme, haset, -mı gibi davranmak vs. Bunların hepsi kötü vasıflardır. O halde şunu anlıyoruz ki, gıybetin ya da dedikodunun bu kadar yaygın olmasının altında yatan temel etken kişide saklı olan hasletlerdir ki bunların farkındalığından ne kadar uzaksak o kadar çok gıybet ederiz. Burada da kişinin kendisindeki kötü diye nitelendirilen ve karakterini oluşturan toplumun ahlâkî yapısında aksaklıklara neden olan olumsuzlukları kendisiyle uzun bir muhasebeden sonra kendini inşa etme sürecinde ancak ulaşabileceği kanaatindeyiz.

3.2.16. Koğuculuğun Olumsuzluğu

Koğuculuk, nemmamlık/katatlık, sözlükte dedikodu yapmak, söz getirip götürmek ve arkadan çekiştirmek manalarında. Koğucu dedikoducu anlamındadır. Gıybet konusunu işlerken dedikoducu kelimesiyle eşanlamı olarak kullandık. Lâkin koğuculuk gıybetin daha da katmerli halidir.

Gazâlî'nin yaptığı tanımla nemime diyerek, *sırrı açıklamak ve hoşla gitmeyen bir şeyin üzerinden örtüyü kaldırmak*⁹⁷ anlamına gelir, der. İslâm dininde koğuculuk

⁹⁶ Gazâlî, İhyâ, C.3, ss. 325-327.

⁹⁷ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 349.

yapan kişi, bunu alışkanlık haline getirdiği için fâsık olarak kabul edilir ve şahitliği bile kabul edilmez. Ayrıca Gazâlî *koğuculuğun yalan, kıskançlık ve nifak üzerine oturtulduğunu*⁹⁸ ve Allah'ın koğucuları sevmediğini dolayısıyla *Allah'ın sevmediğini sevmemek de farzdır*,⁹⁹ der. Gazâlî bu konuda birkaç husus verdikten sonra inanmamak gerektiğini, zannndan sakınmak gerektiğini, iletilen lafı (çirkin söz) araştırmamak gerektiği, söz sahibini kişinin yüzüne karşı söylemediği için affetmek gerektiğini söyler.

Konuyla ilgili araştırma yaptığımızda sadece koğuculuk için özel ayetin indiğini görmekteyiz. Hümeze süresi baştan sona bu konu ile ilgilidir. Hümeze, hemz kökünden gelmektedir. Hemz de dürtme arkadan konuşma, gıybet anlamlarındadır. Kalıp olarak fuale kalıbı alışkanlık ifade ettiğinden bu tür mezmum sıfatları kendisine alışkanlık haline getirme anlamı vardır. Ayrıca mübalağa ifade eden bir kalıp olduğundan bu işi çokça yaptığı da anlaşılmaktadır. Lümeze ise kaş göz işareti ile ayıplama, hakaret etme demektir. Ayetin mealı dipnotta mevcuttur.¹⁰⁰ Sürede de görüldüğü gibi koğuculuk yapanın cehenneme gideceği belirtilmiştir.

Daha sonra nemimeye örnek verecek olursak İhyâ'da geçen Hz. Lût ve Hz. Nûh'un eşleridir.¹⁰¹ İki peygamberin eşi de koğuculuk yapıp bunu alışkanlık haline getirdikleri sırları ifşa ettikleri için helak olmuşlardır. Tahrîm süresinde bahisleri geçer.¹⁰² Bu konudaki en bariz örneklerdir. Demek ki koğuculuk yapan peygamber eşi de olsa helak olmaktan kurtulamaz.

Son olarak koğuculuğu ahlâkî olarak değerlendirecek olursak, koğuculuğun temelinde *yalan, kıskançlık, nifak*, konuşulan kimsenin *kötülüğünü istemek*, hikâye edilen kişiye *sevgi göstermek ya da dedikodu ile lüzumsuz ve bâtil konulara*

⁹⁸ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 354.

⁹⁹ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 350.

¹⁰⁰ Hümeze süresi, 104/1-9(1,2, Arkadan çekiştirmeyi, yüze karşı eğlenmeyi âdet edinen herkesin vay haline! O ki, mal toplamış ve onu sayıp durmuştur. 3. 'O', malının kendisini ebedi kılacağını zanneder. 4. Hayır! Andolsun ki o, Hutame'ye atılacaktır. 5. Hutame'nin ne olduğunu bilir misin? 6, 7. Allah'ın, tutuşturulmuş, (yandıkça) tırmanıp kalplerin ta üstüne çıkan ateşidir. 8, 9. Onlar (bu ateşin içinde) uzatılmış sütunlara bağlanmışlar ve o vaziyette o(ateş) üzerlerine kapatılmıştır.)

¹⁰¹ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 346.

¹⁰² Tahrîm süresi, 66/10(" Allah, inkâr edenlere Nûh'un karısı ile Lût'un karısını misal vermektedir: Onlar kullarımızdan iki erdemli kişinin nikâhı altındaydılar ama kocalarının davasına hıyanet ettiler. Dolayısıyla kocaları da Allah'tan gelen cezaya karşı onları koruyamadı ve kendilerine," Haydi, diğer girenlerle birlikte girin bakalım ateşe!" dendi.")

*dalmakla hüzin giderme sevdası*¹⁰³ vardır. Laf taşımada sırlar ifşa edilir; çirkin sözler sarf edilir, kişilerin arası bozulur hatta savaşımlara bile sebep olur. Çirkin sözlerin hepsi Gazâlî düşüncesinde güzel ahlâkın önündeki engellerdir. Koğuculuğun ne kadar kötü bir davranış olduğu ve toplumsal yapıyı bozduğu bilindiği için İslâm ahlâkında şiddetle yerilmiştir. Burada Gazâlî'nin kavramsal analizler, onun İslâm düşünce sisteminin ne kadar sağlam olduğu göstermektedir.

3.2.17. İkiyüzlülüğün Olumsuzluğu

Bu konuyla ilgili, İhyâ'da¹⁰⁴ şöyle bir hadis mevcuttur:

Bir keresinde İbn Mesud:

-Hiçbiriniz "immea" olmasın deyince sorarlar:

-İmmea nedir?

Cevap verir:

-Her rüzgâra göre yol alandır. (Herkes nabzına göre şerbet verendir.) İkiyüzlülüğü anlatan bir hadistir.

İkiyüzlülük sözlükte inandığı, düşündüğü gibi davranmama, özü sözü bir olmama, riya, riyakarlık, mürailik anlamlarındadır. Gazâlî ikiyüzlülüğün, iki hasım arasında dolaşan, her birinin arzularına göre konuşan, konuştuğunu överken ötekini yeren, her iki tarafa da hasmına karşı kendisine yardımcı olacağını vadeden kişidir, der.¹⁰⁵ Gazâlî ikiyüzlülükte bir kandırmaca olduğu için ve bunu münafıklık alameti saydığı; münafıklığın sebebi olarak da mal ve itibar sevgisi olarak gördüğü için güzel ahlâkın önündeki engellerden sayar.

İkiyüzlülüğü çirkin ahlâk olarak değerlendirdiğimizde ikiyüzlülükte kişide ahlâken olması gereken tutarlı olma özelliğinin eksik olduğunu görmekteyiz. Ahlâkta söz veya davranışta tutarlı olmak bir değerdir. Kişi tutarlı olduğu kadar güvenilir ve irade gücü sağlam sayılır. Dolayısıyla dürüstlük erdeminin de ihlal edildiğinin göstergesidir. Mal-mülk sevgisi ve itibar kaygısı /sevgisi ile yapılan davranış ahlâkî açıdan güzel kabul edilmez. Burada ikiyüzlülük Gazâlî'nin de güzel ahlâkın önündeki engellerden sayması pek muteberdir.

¹⁰³ Gazâlî, İhyâ C. 3, s. 349-354.

¹⁰⁴ Gazâlî, İhyâ, C. 3, s. 356.

¹⁰⁵ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 356.

3.2.18. Övgünün Olumsuzluğu

Gazâlî, övünmenin yer yer yasaklandığını belirtmekle beraber övmenin öven kişi ve övülen kişide toplam altı olumsuzluğa sebep olacağından güzel ahlâkın önündeki engellerden sayar. Bu altı olumsuzluk şöyledir:

Övenin maruz kaldığı olumsuzluklar:

1. Öven övgüsünde abartıya kaçıp neticede işi *yalana* vardırabilir.
2. Bazen övgüsüne *riya* girer.
3. Mahiyetini bilmediği ve bilmesine imkân da bulunmayan hususlarda *övülebilir*.
4. Bazen övgüleriyle övülen *sevinebilir*.

Övülenin maruz kalacağı olumsuzluklar:

1. Övgü, övülende *kibir* ve *gurur(ucup)* meydana getirir.
2. Kişi övüldüğünde *sevinir*, *gevşer*, durumundan memnun kalır, çalışma için *gayreti azalır*.¹⁰⁶ Kişinin kendini övmesinde de kibir ve böbürlenme olduğundan çirkin görmüştür.

Övgüye ahlâk açısından baktığımızda övülende veya övende de haz ve ego oluşabilmektedir. Kişi kibirlenebilir, yalan karıştırabilir veya sevinebilir. Haz esaslı bir yaşam ne kadar doğru ve güzel olabilir. Övgüde kendisine hâkim olamama, irade eksikliği ve de kendinin farkında olamama durumu vardır.

3.2.19. Sözlerin İnce Hatalarını Fark edememenin Olumsuzluğu

Gazâlî'nin, bu konuyla ilgili Allah'ın zatı ve sıfatları ve dinî konuların hassas konular olduğunu, bu konuları anlatma meselesini âlim kişilere bırakılması gerektiği ve sadece ilimle uğraşanların işi olmadığını ifade ederek bundaki gafleti güzel ahlâkın önündeki engel olarak görür.¹⁰⁷

Burada konuşurken dikkat edilmesi gerektiğini bir kere daha anlıyoruz. Konuşmak marifet değildir. Ölçerek tartarak konuşmak gerekir. Bu da dilin terbiye

¹⁰⁶ Gazâlî, İhyâ, C. 3, s. 358-359.

¹⁰⁷ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 363-365.

edilmesi gerektiğini gösterir. İnsan içini terbiye etmeye ayırdığı vakit kadar dilini de terbiye etmekle uğraşmalı; çünkü yeri geldikçe diliyle toplumda var olabilmektedir. Daha sonra işi ehline vermek meselesi anlaşılmaktadır. Yani bir konuda uzman olan kişiler dinlenmelidir. Günümüz toplumunda çeşitlenen iletişim ağlarıyla beraber her yerde konularda uzmanlaşmadan kişiler gelişigüzel konuşabilir konuma gelmiştir. Buradaki özgüven anlamlı; fakat *kem âlât ile kemâlât olamayacağı* gibi oradan buradan bilgiyle de konuşmak da pek ehemmiyetli gözükmemektedir. Ahlâktaki erdemli insan vurgusu burada da ortaya çıkmaktadır. Erdemli insan sorumluluklarını bilip ona göre hareket eden üzerine vazife olmayan şeylere de karışmayan kişidir.

3.2.20. Halk Katmanlarının Allah'ın Sıfatlarıyla İlgili Sorularının Olumsuzluğu

“Halkın Aziz ve Celil Allah'ın sıfatları ve sözlerinin kadim mi yoksa hadis mi olduğuyla ilgili soruları da âfetler cümlesindendir. Halkın görevi iyi amellerle meşgul olmaları, Kur'an'da öngörülen vazifeleri yapmalarıdır. Ancak nefis bu amelleri yapmaktan yüksünür, kalbe füzuli şeylerle oyalanmak hafif gelir. Halk katmanları ilmi konulara dalmaktan zevk alır. Çünkü şeytan böyle birisine kendisinin de bilginlerden, faziletli kimselerden olduğunu hayal ettirir, bunu ona o kadar sevdirebilir ki adam bazen küfür olan şeyleri konuşur da farkında bile olmaz. Aslında böyle birisinin 'büyük bir günah işlemesi' ilmi konularda özellikle Allah'ın zatı ve sıfatlarını ilgilendiren hususlarda konuşmalar yapmasından pek daha iyidir.”¹⁰⁸

Bildiğiniz üzere halk katmanlarının gerek ilim eksikliği gerek kasten gerekse de farkında olmadan Allah'ın sıfatlarıyla ilgili bazen anlamsız soruları olabilmektedir. Kişilerin soru sorması aslında öğrendiğine dair bir ipucudur. Ama öyle sorular vardır ki hiçbir sonuca bizi sevk etmeyeceği halde sorup dururuz. Allah'ın sıfatlarıyla ilgili en çok soru soran ateist, agnostik, deist veya Tanrı kavramını sorgulayan başka insanlarda da bu sorunu görmekteyiz. Gazâlî bu şekilde soru sormayı edepsizlik olarak görüp güzel ahlâkın önündeki engellerden sayar. Mesela; Allah'ı kim yarattı? Bu tür sorular veya çok soru sorma meselesi Gazâlî'ye göre mantıklı değildir; çünkü kişiyi bir sonuca götürmez. Halk katmanından olan

¹⁰⁸ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 366.

kişiyi anlatılırsa bunu kavraması kolay değilken ilmi araştırma yapan kişi ise bu tür soruları sormasının ardında eğer iyi niyet veya anlama çabası varsa o kişiyi araştırmaya sevk edecek şekilde yardımcı olunabilir. Burada da her şey herkese anlatılmaz demenin anlamı ortaya çıkmaktadır.

3.3. SUSMANIN FAZİLETİ

Söz söylemeyle ilgili olumsuzluklar konusunda yirmi kadar madde işledik. Gazâlî dil âfetleri dediği bu maddelerden önce susmanın aslında bir fazilet olduğunu susabilenin kurtulduğunu belirtir. Çünkü ona göre konuşmanın pek çok tehlikesi vardır. Susmanın insana iki fazilet de kazandırdığını söyler.¹⁰⁹ Gazâlî konuların daha iyi anlaşılması açısından gelebilecek soruları soru-cevap şeklinde konularda verir. Burada da susmanın niçin fazilet olduğu sorusu sorulmuş olup cevap olarak da yukarıda saydığımız yirmi maddeyi yani dil âfetlerinden dolayı fazilet olarak görmüştür.

Hiz. Süleyman'a ait olduğu söylenen susmanın fazilet oluşuyla ilgili söz şöyledir: "Söz gümüşse sukût altındır."¹¹⁰

Hiz. Süleyman'a ait olduğu söylenen sözle konunun özü ifade edilebilir. İslâm dininde susmanın fazilet oluşuyla ilgili pek çok yerde bahsedilir. Ama uygulamaya gelince bu kolay gözükmemektedir. Bahsettiğimiz yirmi dil olumsuzlukları ile ilgili iletişim aracı olan dilin aslında sanat icra eder gibi kullanmak gerektiğini anladık. Düşünmeden konuşmamak gerektiğini ve ağzımızdan çıkan her kelimeden sorumlu olduğumuzu sözde bile bir adalet erdeminin olduğunu öğrendik. Ölçüp tartmadan konuşmanın insana zevk verdiğini ama sonra sözler üzerine muhasebe edildiğinde çoğu sözün değersiz olduğunu anladık. Az ve öz konuşarak incitici ve çirkin sözler söylemenin güzel ahlâkın önünde engeldir bunu fark ettik.

Gazâlî: "Konuşursa nefisini tehlikelere maruz bırakmış olur. Bu tehlikelerden ancak fasih dil, engin ilim, koruyucu bir takva ve sürekli bir kontrol yetisine sahip kişi sıyrılabilir. Bununla birlikte yine de paçasını kurtaramaz. Sen elinden konuşma

¹⁰⁹ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 249(Ayrıca aynı yerde:"Susmak insana iki fazilet kazandırır: dinî hayatında selamet ve arkadaşını anlamadır." geçer.).

¹¹⁰Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 248.

*gelmeyen kişilerden isen bunu bir ganimet bil ve susanlardan olarak selamete kavuş. Çünkü esenlikte olmak iki ganimetten biridir.”*¹¹¹ Son olarak susmak bir erdemdir. Yerli yersiz konuşmanın adalet erdeminin yerine getirilmesini engellediğini ve erdemsizliği ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

3.4. ÖFKE, KİN VE HASED DUYGULARI

“O, takvâ sahipleri ki, bollukta da darlıkta da Allah için harcarlar; *öfkelerini* yutarlar ve insanları affederler. Allah da *güzel davranışta* bulunanları sever.”¹¹²

“Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz *kin*, sizi *âdil davranmamaya* itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış)tır. Allah’a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.”¹¹³

“Yoksa onlar, Allah’ın lütfundan verdiği şeyler için insanlara *hased* mi ediyorlar? Oysa İbrahim soyuna Kitab’ı ve hikmeti verdik ve onlara büyük bir hükümlerlik bahsettik.”¹¹⁴

Yukarıdaki ayetler öfke, kin ve hased kelimelerine birer örnek niteliğindedir. Öfke konusuna genel olarak tezimizin ikinci bölümünde ‘Arzu ve Öfke Gücü’ başlığı altında değindik. Gazâlî’ye göre kin ve hased öfkenin sonucudur. Bildiğiniz üzere öfkenin psikolojik ve fiziksel tezahürleri vardır. Kin düşmanlık, kıskançlık; hased çekememezlik demektir. Hased kinden daha tehlikeli bir durumdur. Hased de kıskançlığın aşırılık tarafı vardır. Mesela bir kişide olan herhangi bir eşyayı gören bir başka kişinin onda var bende yok onda da olmasın. Kıskançlıkta ise onda var bende yok bende niye yok demek gibidir. Hased, İslâm dininde hadislerle de desteklenecek şekilde yerilmiştir. Çünkü hasedde nazar olduğuna inanılıp kişinin ölümüne bile sebep olabilme ihtimaline inanılır.

Gazâlî bu üç konuyu diğer konularda olduğu gibi ayrıntılı ifade etmiştir. Temel olarak Gazâlî’nin kurduğu şu cümle dikkatimizi çekmiştir: “...Doğrusu şudur; İnsanoğlu -sevdiği ve sevmediği şeyler bulunduğu sürece- öfke ve gazaptan

¹¹¹ A.g.e. C.3, s. 365.

¹¹² Âl-i İmrân Süresi, 3/134.

¹¹³ Mâide Süresi, 5/8.

¹¹⁴ Nisâ Süresi, 4/54.

kurtulamayız.”¹¹⁵ Bu cümlelerin öncesine baktığımızda iki farklı görüşü değerlendirdiğini görmekteyiz. Onlar da gazap kökten değiştirilebilir mi yoksa atılamaz mı... meselesidir. Yani öfke çirkin bir huydur. Bunu değiştirebilir miyiz? Gazâlî’nin burada cevabı daha önce bahsettiğimiz gibi çirkin huyların değişebilir olduğudur. Alıntı yaptığımız söz üzerinde biraz daha tefekkür ettiğimizde de şunu fark etmekteyiz. Gazâlî burada başka bir şeye de vurgu yapmaktadır. O da gazap dediği öfkenin de arzu gücünden ortaya çıktığıdır. Sonuç olarak şunu anlıyoruz aslında öfke dahil tüm şeylerin istemek ya da istememek anlamına gelen arzu gücünden ortaya çıktığıdır ve Gazâlî’nin çirkin huyları güzel huya dönüştürebileceğimizin, bunun hiç kolay olmayacağı ve kökten bu huyların atılamamasının sebebinin insan doğasında bulunan huylar(güzel ve çirkin) olduklarını söyleyebiliriz.

Gazâlî öfkeyi inceledikten sonra insanın hayatına ve yaşadığı çevreye verdiği zararları ve öfkenin sebep ve sonuçlarını insandaki maddi manevi hallerine tek tek değinerek güzel ahlâkın önündeki büyük engellerden biri olarak saymıştır. Öfkenin sonucu olan kin ve hased de yıkıcı iki çirkin ahlâk(huy) olarak gördüğü için onları da güzel ahlâkın önündeki engellerden görür.

Gazâlî temel olarak öfkenin ve de kin ve hasedin güzel ahlâk(huya) değiştirmek için abdest almak ilimle uğraşmak gibi anlık öfkeyi yenmek için çözümler bulmasının yanı sıra öfkenin ifrat ve tefritinden kaçınıp *yumuşak huylu olmayı*¹¹⁶ ilke edinmeyi tavsiye eder. Gazâlî’ye göre yumuşak huyluluk(hilm) bir fazilettir. Kişi hilm sahibi olmak için uğraşmalıdır.

Ahlâk felsefesi açısından öfkeye baktığımızda öfke reziletlerden sayılıp yerilmiştir. Öfkenin aşırılık ve eksikliğinden kaçınmak gerektiği tavsiye edilir. Öfkenin kişide ve ahlâkî olarak bize değerlendirme imkânı sağlayan toplumda çok olumsuz etkileri vardır. Öfkelenen kişi kibir, tartışma, çekememezlik vb. sebeplerle öfkелendiği anda saldırganlaşıp kendine veya etrafındakilere zarar verebilmektedir. Öfkeli anda düşünme gücü azalır arzuyla hareket edilir ve arzu/refleks haline gelen olumsuz davranışlarla sonu pişmanlık olan hallere sebep olur. Öfkede yine kişinin kendisini ifade edemediğini düşünmesi ve anlaşılmadığını düşündüğü için anlaşılma

¹¹⁵ Gazâlî, İhyâ, C.3, s.385.

¹¹⁶ Gazâlî, İhyâ, C.3, ss. 399-406.

çabasıdır. Kanaatimizce reziletlerden sayılan öfke yerine hilm gibi faziletleri kalıcı hale getirdiğimizde güzel ahlâkın bununla ilgili ilkelerini yerine getirme şansı yakalayabiliriz.

3.5. DÜNYA HAYATINA AŞIRI BAĞLILIK

“Ey İnsanlar! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Ne babanın evlâdı ne evlâdın babası nâmına bir şey ödeyemeyeceği günden çekinin. Bilin ki, Allah’ın verdiği söz gerçektir. Sakın *dünya hayatı sizi aldatmasın* ve şeytan, Allah’ın affına güvendirerek sizi kandırmassın.”¹¹⁷

“Bu *dünya hayatı* sadece bir *eğlenceden*, bir oyundan ibarettir. *Ahiret yurduna* (oradaki hayata) gelince, işte asıl yaşama odur. Keşke bilmiş olsalardı!”¹¹⁸

Dünya hayatı ile ilgili ayetlere baktığımızda ‘*dünya-ahiret*’¹¹⁹ kelimelerinin genellikle birlikte anıldığını görmekteyiz. Bu bir tesadüf değildir. Dünya hayatından bahseden ayetlerde Dünya/ahiret nimetleri, ahiret hayatı, oyun ve eğlence yerli, aldatan, geçici olan, imtihan vs. kavramlarla kullanılmıştır. İzutsu’nun düşüncesine göre *Cahiliye devrinde ahiret inancı yoktu ve İslâm hulud yani ebedilik kavramıyla ahiret inancının varlığına dikkatleri çekiyordu*.¹²⁰ İslâm’ın en büyük farkı da ahiret inancına vurgu yapmasıdır. Cahiliye döneminde hazcılık esaslı kötümser bir hayat tarzı vardı. Cahiliye ahlâkında kabilesel sübjektivizm¹²¹ vardı. *İslâmiyetle’le birlikte kabilesel sübjektivizm teistik sübjektivizme dönüşmüştür*.¹²² Bu da bedeviyyetten medeniyete dönüşümün en önemli aşamalarındandır.

Gazâlî Dünya hayatından bahsederken ahiretle birlikte ele alıp Dünya sevgisi diye anlatır. İhyâ’da (3. Ciltte) bu konuyu 60 sayfada ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Dünyanın hakikati ve mahiyeti kısmında yakın olana yakınlığı sebebiyle

¹¹⁷ Lokman Süresi, 31/33.

¹¹⁸ Ankebût Süresi, 29/64.

¹¹⁹ Müddessir Süresi, 74/40-47; el-Kıyâme Süresi, 75/53; İnsan Süresi, 76/27; İsrâ Süresi, 17/18-20.

¹²⁰ Toshihiko İzutsu, Kur’an’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar, Pınar yay., (çev. Selahattin Ayaz), Dördüncü Baskı, İstanbul, 2011, ss. 99-104.

¹²¹ Kabilesel sübjektivizm: Kabilenin iyi dediği iyi; kötü dediği kötüdür.

¹²² Bkz. Mehmet Türkeri, Mehmet Aydın, Bedeviyyetten Medeniyete Ahlâk Dönüşümü (Medeniyet Kongresi, Medeniyet Üniversitesi, Wyndham Kalamış Marina Kotel, İstanbul, 17-19 Ocak, 2014) ss. 1-6. (Cahiliye ahlâkında İslamiyet’le birlikte; Kabilenin iyi dediği şeyden kişinin iyi dediği şeye, Sonlu olma inancından; ahiret inancının var olduğuna(hulud); Pesimist ve Hedonist veya Kayıtsız, cimri/savurgan ahlâk anlayışından Melyorist, Erdem ahlâkı, Cömertlik, Cesaret, Teistik sübjektivizm ve Negatif Özgürlükten Pozitif Özgürlüğe bir geçiş mevcuttur.).

her şey dünya; ahiret için ise sona bırakılmış, ertelenmiş ölümden sonrası her şey olarak tanımlar. Dünya sevgisini de öfke ve arzu gibi kötülüklerin temeli sayar. İkinci bölümde Dünya sevgisine (Dünya hayatına aşırı bağlılık) yer vermememizin sebebi Dünya sevgisinin arzu gücünün kapsamına girmesindendir. Gazâlî Hz. Peygamber(sav.)’den rivayetle dünyayı sevip dünyadaki herhangi bir şeyi elde etmek için tasalanmanın kişide dört özelliğin yerleşeceğine dikkati çeker. Hadis-i şerif şöyledir: “Dünya en büyük tasası olarak sabahlayan kişinin Allah ile bir ilintisi kalmaz ve Allah onun kalbine dört şeyi yerleştirir:

1. Ebediyyen kurtulamayacağı bir üzüntü,
2. Ebediyyen kurtulamayacağı bir meşgale,
3. Hiçbir zaman zenginlik hissini tadamayacağı bir fakirlik,
4. Sonuna bir türlü ulaşamayacağı bir kuruntu.”¹²³

Bu hadiste fark ettiğimiz Dünya hayatının tasasına düşen kişinin Allah(cc.)’tan uzaklaştığına vurgu yapılmıştır. Gazâlî Dünya sevgisini çok fazla yermesinin ve güzel ahlâkın önündeki engellerden saymasının sebebi olarak Allah(cc.)’tan uzaklaştırma gerekçesinin olduğunu söyler. Gazâlî’ye göre Dünyayı sevip aşırı bağlanmamak gerekir; çünkü dünya hayatı insanı Allah’tan uzaklaştırır.¹²⁴ Ayrıca dünya sevgisi yerine çözüm olarak ahiret sevgisini tavsiye etmiştir. Bir de Dünya hayatına aşırı bağlılığın insanı helâke götürmesi sebebiyle güzel ahlâkın önündeki engellerden sayar. Zaten Allah(cc.)’tan uzaklaşmak helâk olmanın yolunu açar. Dünyayı duran ve hareket eden gölgeye benzettikten sonra *faydalı ilim ve iyi amelle uğraşmayı tavsiye eder. Çünkü bunlar Allah’a yaklaştıran şeylerdir. Gazâlî Dünya sevgisinin kalple olan alakası: Kalbin Dünyayı sevmesi, ondan payını alması ve bütün düşüncelerinin ona yönelmesidir ki kişinin kalbi bir köle, dünyaya karşı onu delicesine seven bir âşık olur. Bu ilgiye kalbin dünya ile alakalı kibir, kin, haset, gösteriş, riyâ, övünmek, sû-i zan, yağcılık, övülmeyi sevmek, servet ve mal çokluğu, tutkusu ve böbürlenmek gibi tüm sıfatlar dahildir ve bunlar iç dünyadır. (Dış dünya ise Âl-i İmrân Süresi, 2/14’te geçenler ve insanların kalbinde saygı kazanma itibar tutkusudur.)* Bedenle olan alakası; Kendi arzularına ve başkalarının isteklerine

¹²³ Gazâlî, İhyâ, C.3, ss. 461-482.

¹²⁴ Gazâlî, İhyâ, C.3, ss. 461-482; Ayrıca, Bkz. Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 475(Dünyayı sevenlerin; haksız kazanç sağladıkları, kazandıklarını yerli yerinde harcamadıkları ve Hak yolunda harcamalarına engel sayması. Bunları da tüm kötülüklerin bu üç sebepten kaynaklandığını belirtir.).

elverişli olabilmesi için varlıkların ıslahıyla meşgul olmasıdır. Bunlar da insanların meşgul oldukları sanat ve zanaatların hepsidir... İnsanoğlu bu iki alaka yüzünden kendilerini, akıbetlerini, dünyada inkılâba uğrayacakları son durumlarını unutmuşlardır. 'Kul nefsinin, Rabbinin, dünyanın hikmetini ve sırrını bilseydi dünya diye adlandırdığımız bu varlıkların kendisini Allah' götürüren binitinin(beden) yemi olduklarını kavradı.'"¹²⁵

Dünya hayatına aşırı bağıllık başka tutkulara da sebep olmaktadır. Bunlar; itibar tutkusu, mal -mülk sevgisi(cimrilik), makam-mevki sevgisi, şöhret tutkusu, gösteriş sevdası vs.dir. Bunlar da Gazâlî'ye göre özel anlamda güzel ahlâkın önündeki engellerdir. Bunları ele aldıktan sonra Dünya hayatına aşırı bağıllığın sebep olduğu mal-mülk sevgisi, cimrilik, hırs ve tamahkarlığa değineceğiz.

3.5.1. Malın Olumsuzluğu ve Mal Sevgisinin Çirkinliği

Dünya hayatına aşırı bağlı olmanın veya dünya sevgisinin sebep olduğu en büyük çirkinliklerden biri mal ve mülk sevgisidir. İslâm dini malı yeteri kadar elde etmeyi kesinlikle mal biriktirmemeyi emreder. Malın temelde ahlâk açısından olumsuz oluşu mal ve mülk elde etmek için çalışmayı amaç edinmektir. Oysa ahlâkta değer vurgusu vardır. Mal ve mülk sahibi olmak istemek amaç değil; araçtır. Bunu karıştırdığımızda insanlar ve eşyaların bile yeri değişebiliyor. Hatta mal sevgisi puta tapmak gibi şirk unsuru olabiliyor.

Gazâlî malı yılanı benzetirken malı olmayan kişide ya kanaat ya hırs olacağını malı olan kişide ise cimrilik veya cömertlik olabileceğini söyler. Malın din ve dünya açısından olumsuzlukları olduğunu belirtir. Bunları da *üç gruba ayırır*.¹²⁶ Birinci grup için günahlara götürür der. Mal elde eden kişilerin arzularına göre hareket etmeleri kolaylaşır. Kişiler de arzularına uyunca masiyetler/kötülükler ahlâksızlıklar ortaya çıkar. İkinci grup mübahlara dala ve alışkanlık haline getirenlerdir. Çok mal edinir kişi/ler. Çok malları olunca da idare etmesi zorlaşır ve yardımcı olmaları için birilerini görevlendirir. Birilerini görevlendirince de iki yüzlü davranır ve gönüllerini etmek ister bu da onu Allah'a isyana(kadar) götürür. Üçüncü

¹²⁵ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 510

¹²⁶ Gazâlî, İhyâ, C.3, ss. 538-539.

grup Malı çok artan kişi Allah'ı zikredecek vakit bulamaz. Ayrıca mal sevgisi kişide korku, hüzn, tasalanmak, keder, hesap yapmada yorgunluk, malı koruma ve kazanmada güçlük ve çekişme(ortaklarıyla) vs. ye sebep olur.

Gazâlî '*zenginleşen insanın saptırmasından*'¹²⁷ bazı konularda saptırmasından dolayı mal sevgisini güzel ahlâkın önündeki engellerden sayar. Sen diye hitap eder. Gazâlî'nin insanın mal mülkle saptırmasına sebep olan şeyleri aşağıda kısaca verdik. Bunlar:

- ✓ Zenginleştikçe *azıyor*, bolluklara kavuşunca *şımarıyor*, imkanlara kavuştuğunda *tafra satıyor*, nimetleri lütfedene şükürler sunmaktan, *gafilete düşüyor*, imkanlarını yitirdiğinde *umutsuzlaşıyor*, bir sıkıntıya maruz kaldığında *kızıyor*, alın yazına rıza göstermiyorsun.
- ✓ *Mal yığıyor* servet ediniyorsun.
- ✓ Zengin görünüp *böbürlenmek* için mal mülk ediniyorsun.
- ✓ *Dünya'da kalmayı* Allah'a kavuşmaya yeğliyorsun.
- ✓ Kaçırdığın dünyalıklara *vahlanıyorsun*.
- ✓ Allah'ın azabına yaklaştığını *farketmiyorsun*.
- ✓ Dünyalığın tastamam olduğu dünya sana yöneldiği için dininden sıyrılmış olma pahasına *sevinip* büyük coşku duyuyorsun.
- ✓ Dünya işlerine gösterdiğin hassasiyeti ahiret işlerine göstermiyorsun.
- ✓ Malının kaybolmasından korktuğun kadar günahlarından korkmuyorsun.
- ✓ Belki de sen şan sahibi olmak (isteyip) ve topladığın malları sağa sola harcamaktasın.
- ✓ Muhtemelen saygı görmek ve hürmetle anılmak için Allah'ı kızdırma pahasına insanların gönüllerini çeluyorsun.
- ✓ Allah'ın değil insanların günahlarına ve kötülüklerine muttali olmasından çekiniyorsun.

Bazı tavsiyelerde bulunur. İhtiyaç duyduğun kadarını korumak, giderlerin kontrol etmek, malı tutmada hep iyi niyetle olmak -ayrıca bunlar malla ilgili görevlerdir de- tüm davranışların Allah için olması gibidir.

¹²⁷ Gazâlî, İhyâ, C.3, ss. 605-607

“Süleyman, Ey Rabbim! Beni bağışla; bana benden sonra kimsenin ulaşamayacağı bir *hükümranlık(mülk)* ver. Şüphesiz sen, daima bağışta bulunansın, dedi.”¹²⁸

Sâd süresinin 35. ayeti olan yukarıdaki alıntının öncesi mevcuttur. Öncesinde Hz. Süleyman’ın mal sevgisini Rabbini anmak için istediğinden bahsedilir. Bu ayetlerden yola çıkarak insanoğlunda mal sevgisinin olduğu sonucuna varabiliriz. Ama bu sevgi nasıl bir sevgi olmalıdır, sorusuna verilecek cevap önemlidir. Hz. Süleyman gibi Allah’ı anmak için Allah’a mal-mülk, sahibi olmak istiyorsa o zaman bir sakınca yoktur. Ama mal-mülk elde ederek insanlara nüfuz etmek amacıyla kullanacaksa malı-mülkü ona kendisini ve Rabbini unutturacaksa o zaman malı onun heba olmasına vesile olur.

Gazâlî mal mülk sevgisinin hırs ve tamahkarlığa sebep olması bakımından hırs ve tamahkarlığın da iyi olmadığını bazı yerlerde anlatır. Hırslı kişide halkın elindekilere göz dikmek ve insanlardan umudunu keserek, sanat ve zanaat için teşebbüse geçmekle güzel vasıflarının ortaya çıktığını söyler. Ayrıca hırsın ve tamahkarlığın kötü huylara ve mürüvetleri tarumar eden münker işleri yapmaya sürüklediğini belirtir. İnsanoğlunun hırs, tamahkârlık ve kanaat azlığı üzerine yaratıldığını ifade eder.

Anladığımız kadarıyla mal mülk elde etme arzusuyla Allah’tan uzaklaşmamak gerektiğidir. Rızık konusunda Allah’a teslim olmak, başkalarının rızıklarına el koymamak, Rızık için çalışmak, mal biriktirmemek, menfaat amacıyla ilişkiler kurmamak ve hırsın gibi malla ilgili kötü huyların insanın mayasında bulunduğunu ve başkalarına bakarak onlar gibi (kötü huylara aldırış etmeden) olmamak gerektiğidir.

İslâm ahlâk felsefesi açısından İslâm dininin insanın çalışmasını tavsiye ettiği; ama aşırı servet düşkünlüğü ve mal biriktirmemek şartıyla Gazâlî, -cömertlik konusunda da değineceğimiz gibi- çalışma hayatı, mal ve mülk konusunda Aristoteles’ten etkilenmiştir. *Aristoteles erdem amacı gütmeyen iş etkinliğini bencilce bulmakta ve onaylamamaktadır.*¹²⁹ Yani sadece kâr amacıyla ticaret(iş) yapmayı doğru bulmaz. Aristoteles’ göre çalışma, değer vurgusuyla (severek

¹²⁸ Sâd Süresi, 38/35. Ayrıca Hz. Süleyman’ın ‘Gerçekten ben mal sevgisini, Rabbimi anmak için istedim’, dediği ayet ve ilgili ayetler için bkz. Sâd Süresi, 38/31-34.

¹²⁹ Mehmet Türkeri, Etik Bilinç, ‘İnsan-Çalışma İlişkisinde Etik’, İkinci Baskı, İstanbul, 2014, s. 79.

isteyerek) yapmak esastır. Ayrıca *Aristoteles'e göre, mutluluk için dış iyiler gerekmektedir.*¹³⁰ Mal ve mülk de dış iyilerden sayıldığı için malı mutlak anlamda kötü kabul etmez ve kınamaz. Gazâlî de bu konuda Aristoteles ile aynı fikirdedir. Mal elde edilmeye çalışılmalı ama kişiyi Allah'tan uzaklaştırmaya sebep olmayacak şekilde yeteri kadar olmalıdır; aşırılık, hırs ve tamahkârlıkla olmamalıdır. Mal ve mülkle alakalı cömertlik konusuna geçelim.

3.5.2. Cömertlik Erdeminin Eksikliği

“Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size *cimriliği* telkin eder. Allah size katından bir mağfiret ve bir lütuf vadeder. Allah her şeyi ihata eden ve her şeyi bilendir.”¹³¹

Ayette geçen cimrilik kelimesini şeytanın telkin ettiği belirtilerek cimrilığın ne kadar çirkin bir huy olduğuna vurgu yapılmıştır.

“Yiyin, için fakat *israf(savurganlık)* etmeyin. Çünkü O, israf edenleri sevmez.” (Araf, 7/31)

“Onlar, *harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir.* Onların harcamaları, bu ikisi arası *dengeli* bir harcamadır.” (Furkan, 25/67)

İsraf(savurganlık) s-r-f kökünden gelmekle beraber harcamak ve tüketmek anlamındadır. Diğer anlamları ise sahip olduğumuz bir şeyi yok etmek, zayi etmek, dine ve dünyaya meşru bir faydası olmayacak şekilde gerektiğinden daha fazla kullanmak ve harcamaktır. Zamanı, gıdayı veya herhangi bir şeyi israf etmek İslâm'da yerilmiştir. Hatta yasaklandığı yerler de olmuştur. İsraf etmeyi adet edinen kişiye müsrif denir.

Sa'd (ra.), Hz. Peygambere(sav.): “Abdestte israf olur mu, diye sorar. O da: “Evet, akan bir ırmağın kenarında da olsan, israftan sakın” der.

Toprak Mahsulleri Ofisi verilerine göre; yılda 805 milyon insanın (Dünya nüfusunun %11,3'ü gelişmekte olan ülke nüfuslarının %13,5'i) yetersiz beslendiği, yaklaşık 10 milyon insanın ise açlık ve yetersiz beslenmekten hayatını kaybettiği, dünyada yıllık 1.3 milyar ton gıdanın israf edildiği tahmin edilmektedir. Bu veriler

¹³⁰ Mehmet Türkeri, Etik Bilinç, '*İnsan-Çalışma İlişkisinde Etik*', İkinci Baskı, İstanbul, 2014, s.75.

¹³¹ Bakara Süresi, 2/268

gösteriyor ki israfın boyutları bir hayli yüksektir. Bu sadece gıda ile ilgili bir israftır. Sadece gıda ile ilgili bunlar birer örnektir. Oysa zaman israfı da büyük bir israftır.

İslâm ahlâkında israfın(savurganlığın) ne açık ne de gizli yapılması iyi sayılmamaktadır. İsfraf yaparken aşırılığa gideriz ve bir yerde aşırılık varsa bir başka yerde de eksiklik var demektir. O yüzden israf etmemeye, cömert olmaya, cimrilik etmemeye, gösteriş yapmamaya ve kibirlenmemeye dikkat edilmelidir. Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanmak esastır. Günümüz tüketim toplumunda insanın ya mal biriktirdiğini ya da kendisini tükettiği bir zamanda cömertlik erdeminin eksikliği görülmektedir.

Resullullah (sav.): Sizin adınıza en fazla korktuğum husus riyakarlık ve gizli şehvettir, demiştir.

Gazâlî cömertliğin(sehâ) tanımını¹³² şöyle yapar: Malını isteyenlere veren cömert sayılmaz. Cömert, Allah'ın haklarını yerine getirmekte ibadet edenlere öncelik verip kendiliğinden yardımda bulunan ve karşıdan teşekkür beklemeyen kişidir. Cömertlikle ilgili mürüvvet, necdet ve kerem kelimelerinden de bahseder. Allah'ın cömert davrananı sevdiği Hz. Aişe'nin cömertliğiyle anıldığını ifade eder. Cömertlik erdeminin eksikliğinin Hz. Peygamberden rivayetle dertlerin en fenası olduğunu söyler. Koyu cimrilik için *şuhh(şahih)*, *cimriliğe de buhül*¹³³ kelimelerini kullanır. Cimri kişinin dinin(şeriatın), mürüvvet ve törenin(ananenin) gerekli kıldıklarını yerine getirmediğini ifade eder. Cimriliği güzel ahlâkın önündeki engellerden sayan Gazâlî'ye göre cimrilik; mal ile ulaşılabilecek arzular ve mal sevginden kaynaklanmaktadır. Cimriliğin tedavisinde ise kişinin malından başkalarına vermesini tavsiye eder.

Cömertlik erdemi mal ve mülkle ilgili olan erdemdir. Aristoteles'in karakter erdeminden saydığı *cömertlik erdeminin*¹³⁴ para konusunda itidal olanın olduğunu, cömertliğin eksikliğinin cimrilik, aşırılığından ise savurganlık olduğunu belirtir. Cömertliğin fazla halini de ihtişam olarak tanımlar. İhtişamın da aşırılık ve eksikliği vardır. Gazâlî mal ve mülk konusunda Aristoteles'ten etkilenecek cömertlik erdeminin olması gerektiğini ifade eder. Ayrıca isâra da vurgu yapar. Yani

¹³² Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 556.

¹³³ Gazâlî, İhyâ, C.3, s.578.

¹³⁴ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik, Yunancadan** (çev. Saffet Babür), Bilgesi Yayıncılık, Altıncı Baskı, Ankara, 2015, s. 39.

cömertliğin yanı sıra isâr da olmalıdır. Gazâlî'nin bu konuda Aristoteles'ten farklı bir diğer düşüncesi de Aristoteles'teki değer vurgusu yerine kanaatimizce Allah'ın rızasını koymuştur. Yani cömertlik erdemi kişide hâkim fazilet olmalıdır. Ama sırf erdem olduğu için değil Allah'tan uzaklaşmamak ve Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla çalışma hayatı olmalıdır.

3.6. ŞÖHRET ve MAKAM, MEVKİ TUTKUSU

Şöhret kelimesiyle ilgili araştırma yaptığımızda, bu kelimenin Arapça olduğunu öğrendik. Sözlükte şöret, ünlenme anlamında kullanılmış olup ün kelimesi de iyi bir niyette bulunup tanınmış olma durumunu ifade etmekle beraber şöret, ün ve nâm sözcükleri yakın anlamlı olup birbirlerinin yerine kullanılmaktadırlar.

Şöhret kazanmak iki türlüdür. İlki, Allah'ın bir kulunu dine hizmet ettirmek için ve hayırlara vesile olsun diye meşhur etmesidir. İkincisi, insanın bizzat şöret peşinde koşmasıdır. Gazâlî şöret peşinde koşmayı çirkin bulur. Şöhret peşinde koşmanın iki sonucu vardır. Birincisi iyilikle (kendisini iyi göstermek) diğeri kötülükle (amel azlığı, fâzık, bid'atçı ve itikat bozukluğu olduğu halde) meşhur olmak istemektir. Ayrıca Gazâlî tanınmamayı ve önemsenmemeyi erdem olarak görür. Hz. Peygamber(sav.)'den rivayetle, sizin adınıza en fazla korktuğum husus riyakarlık ve gizli şehvettir, der. Özellikle bu hadis-i şerifi bu ve bundan sonraki konuların teması olarak vurgu yapar.

Makam ve Mevki tutkusu (itibar sevdası), saygı kazanma anlamlarında kullanılır. Gazâlî şöret, mal-mülk ve makam-mevki tutkularını ifade etmek için *câh*¹³⁵ kelimesini kullanır. Câh'ın aslı nâm salmak, üne kavuşmaktır. Câh'ın diğer manaları servet edinmek (mal-mülk sevgisi) ve hürmet duymaları, saygı göstermeleri istenilen kalpleri elde edebilme gücüdür. Mal sevdalısı, canlı köle edinir; ama itibar(makam-mevki) tutkusu olan ise daha kötü bir şey yapıp gönülleri kendisine

¹³⁵ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 624 ve 633. (Gazâlî'ye göre câh: "Demek ki câh'ın anlamı: İnsanların gönüllerinde yer almaktır. Yani gönüllerin kendisinde kemallik sıfatlarından birine inanmalarıdır. Gönüller kendisinin kemalliğine inanmaları oranında kendisine bağlanırlar. Gönüllerin bağlılıkları oranında da o gönüllere hâkim olur. Kalplere hâkimiyeti oranında da haz duyar ve mevkilerden zevk alır. Câh'ın manası ve hakikati işte budur.").

köle eder. *Gazâlî itibar sevgilerinin övülen ve yerilen yönleri*¹³⁶ olduğunu belirtir. Bunları üç açıdan değerlendirir. Birincisi haram saydığı kişinin taşımadığı bir vasıfla kendisini halka tanıtarak onların gönüllerinde yer almayı istemesidir. Gazâlî'ye göre bu itibar sevgisi haram olduğunda güzel ahlâkın önündeki engellerdendir. Diğer ikisinin de mübah olduğunu söyler. Onlar da taşıdığı bir vasıfla makam ve mevki istemek ve bilinip de makamından olmaması için ayıplarını ve günahlarını gizlemeye uğraşmasıdır. İtibar tutkusundan da kişi ilimle uğraşarak, insanların gözünden düşerek ya da en sağlamı halktan uzaklaşıp tanınmayan bir yere gitmektir.

Şöhret ve makam-mevki(itibar) tutkularının asıl sebebi insandaki beğenilme ve övülme isteğidir. Ünlü olan sanatçıların neden ünlü oldukları sorulduğunda kendileri bunu itiraf etmektedirler. Çocukken beğenilmeyen, yerilen ve yetişkinler de şımarık davranışlarda bulunduğu için yetişkin bir kişi olmak kolay olmamaktadır. Beğenilmek kötü müdür ahlâk açısından, diye sorduğumuzda beğenilme kişide olumsuz bir etkiye bulunmuyorsa o zaman sakıncası yoktur; ama kişi övülünce tembellik edip görevlerini aksatıyorsa o zaman ahlâkî olarak çirkindir ki bazı durumlarda övülmede kibir, gurur vs. Kötü sıfatlara da neden olduğundan çoğu zaman kötüdür. Ayrıca Gazâlî'nin güzel ahlâkın önünde engel olarak saydığı itibar tutkusu (haram dediği), liyakat esasına uyulmama şeklidir. Göreve hak etmeyen kişiler getirilmiş olup adaletsizlik ortaya çıkmıştır. Adalet erdeminden sapmak diğer erdemlere de zarar verir. Övülmeyle ilgili Aristoteles yüce gönüllü kişilerin özelliklerini anlatırken değinir. Aristoteles' göre yüce gönüllü kişi, '*ne övülmeyle ne de başkalarının kötülenmesiyle ilgilenir; övücü de değildir.*'¹³⁷ Aristoteles yüce gönüllü derken onurluyla yaşayan erdemlere uyarak hareket eden kişiyi kasteder. Aristoteles'in ahlâk anlayışına göre kişi ne över ve yerer bununla uğraşmaz. Gazâlî de övülme konusunu anlatırken gördük ki Aristoteles'le aynı fikirdedir.

Halk arasında itibar tutkusu kıymetli görülür. Kişiler unvan sahibi olmak saygınlık kazanmak için ömürlerini harcarlar. Hak etikleri saygının mallarına olduğunu pek düşünmezler. Çünkü önemli olan unvan sahibi olmaktır. Unvan sahibi olmayan devlet memuru olmayana yahut zengin olmayana kız verilmez böyle olmayandan da kız alınmaz olmuş. Nasrettin Hoca'nın dediği *ye kürküüm ye meselesi*

¹³⁶ Gazâlî, *İhyâ*, C.3, s. 647.

¹³⁷ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, (çev. Saffet Babür), Bilgesu Yayınları, Altıncı Baskı, Ankara, 2015, ss. 80-81.

gibi. Mal-mülk elde etmek makam mevki sahibi olmak istemenin günümüzde de böyle nedenleri olabilmektedir. İslâm ahlâkına göre baktığımızda bu durum kötüdür. İslâm ahlâkında Allah sizi malınıza mülkünüze bakmaz ancak takvanıza bakılır denir. Konuyla ilgili bir *Şuarâ süresi* 89. ayette,¹³⁸ Kıyâmet günü kişiye ne malı ne de evladının hiçbir fayda vermeyeceği Allah'ın selim kalbe bakacağı ifade edilir. O halde mal-mülk ve makam mevki tutkularına kapılan kalbi arındırmaya çalışmak ahlâkî anlamda en güzel olandır. Böylece erdemsizlik giderilip olgunlaşma sağlanabilir.

3.7. GÖSTERİŞ TUTKUSU

“Allah’a ibadet edin ve O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaş, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara iyi davranın; Allah kendini beğenen ve daima böbürlenip duran kimseyi sevmez.” (Nisâ Süresi, 4/36)

“Ve onlar, mallarını insanlara gösteriş olsun diye infak ederler, Allah’a ve ahiret gününe de inanmazlar. Şeytan, kime arkadaş olursa, artık ne kötü bir arkadaşdır o.” (Nisâ Süresi, 4/38)

Gösteriş kelimesi sözlükte, başkalarını etkilemek ya da başkalarına kendini *beğendirmek* ya da yalnızca *böbürlenmek* amacını güden *aldatıcı, yapay davranış* demektir. İkiyüzlülük ifade eden riya sözcüğüyle eşanlamı kullanılmaktadır. Ayrıca; iş, söz ve davranışlarda gösterişe yer vermek, bir iyiliği veya güzel bir erdemi Allah'ın rızasını kazanmak niyetiyle değil; insanların beğenisi için yapmak da diyebiliriz.

Riyâ içerisinde kibir, gurur, değersizlik, iki yüzlülük barındırır. Kişi, gösteriş yaparken mutlaka bunda maddi ya da manevi bir çıkar gözetir ya gururu okşanır ya da toplum dışına itilmekten korkar veya başka türlü şeyler mevcuttur. Gösteriş için yapay davranış denir. İslâm ahlâkına göre Allah da kendini beğenen ve daima böbürlenip duran kimseyi sevmez.

¹³⁸ Şuarâ Süresi, 26/89.

“Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar. Onlar gösteriş(riya) yapanlardır; hayra da mâni olurlar.”¹³⁹ Bu ayette kullanılan riya(gösteriş) kelimesi, Arapçasında ‘yurâ’ûn’ geçmektedir. Bu da ‘murâa’ masterından olup gösteriş yapmak demektir. Riya yapan kimseye riyakâr veya mürâî denir. Bakara süresi 264. ayette de “Ey iman edenler! Allah’a ve ahiret gününe inanmadığı halde malını gösteriş için harcayan kimse gibi, başa kakmak ve incitmek suretiyle, yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın...” denmektedir. Ayetlerden yola çıkarak ibadette ve mal- mülk konusunda gösteriş olduğunu görmekteyiz. Bir diğer ayette, “Ey iman edenler! Yapamayacağınız şeyi niçin söylersiniz? Yapamayacağınız şeyi söylemeniz Allah katında büyük gazaba neden olan bir iştir.” (Saf süresi, 61/2-3.) İzutsu *nifâk*¹⁴⁰ kelimesini gösteriş kelimesiyle eşanlamlı kullanır. Ona göre gösteriş(riya) tutkusu, münafıkların özelliğidir ve ayetlerin indiği yıllarda yeni Müslüman olup gönülden Allah’ı sevmeyenlerin bir özelliğidir.

Resullullah (s.a.s.): Sizin adınıza en fazla korktuğum husus riyakarlık ve gizli şehvettir, demiştir. Bu hadisi temele alarak konuya yaklaşan Gazâlî, riyayı açık ve gizli olmak üzere ikiye ayırır. Riyanın bir tarafı övgü (beğenilme arzusu) bir tarafı da şirktir. Mesela namaz ibadetini yerine getirirken kişi sırf gösteriş amacıyla namaz kılıyorsa küfür olarak nitelendirir. İbadet ederken gösterişe kaçmaktan korkan kişi yine ibadetini yerine getirmelidir.

Gazâlî, *İhyâ’nın* 3. cildinde Hz. Peygamber’den rivayetle gösterişin *en küçük şirk* olduğundan bahsetmektedir. Riyanın aynı şekilde insanın *övülme isteğinin*¹⁴¹ altında yatan bazı sebeplerin olduğunu söyler. Bunlar; 1. Kişinin mükemmellik duygusu (kusurlarının söylenmesini istemez. En büyük riyâ göstergesidir.) 2. Övgü (Övünen kalbinin övülenin kölesi, sevdalısı, ona inanan ve onun irâdesi altında hareket eden bir kulu olduğunu gösterir.) 3. Övgünün etkisi(Haz verir. Yerildiğinde nefse ağır gelir topluluk karşısında.) 4. Övülenin Değeri (övgü övülenin ihtişamını yansıtır, kahr ve kudreti içerdiği için ihtişam lezzetlidir.) Asıl amaç insanların gönüllerinde itibar tutkusudur. Gösteriş beden, kıyafet, söz, amel veya başka eşyalarla yapılabilir.

¹³⁹ el- Mâûn Süresi, 107/4-7.

¹⁴⁰ Toshihiko İzutsu, **Kur’an’da Dini ve Ahlâki Kavramlar**, (çev. Selahattin Ayaz), Pınar yay., Dördüncü Baskı, İstanbul, 2011, ss.277-287.

¹⁴¹ A.g.e. C.3, s.649-650.

Şu özellikler varsa kişide Gazâlî'ye göre gösteriş hastalığı vardır ve tedavi etmeniz lazım. Riyâkarlığın üç belirtisi:

1. Yalnız başına iken tembellik gösterir,
2. Halk arasında gayrete gelir,
3. Övüldüğünde fazla çalışır yerildiğinde gevşer.¹⁴²

Gazâlî'ye göre riya dereceleri ve çeşitleri vardır. Beden, kıyafet, söz, amel, çevre ve başka eşyalarla gösteriş yapılabilir. Cüppeye(din) ile böbürlenerek yürümek başkaları şöyle yaptı desinler diye bir şeyler yapmak. İtibar kazanmak için diye sayabiliriz. Bu tür davranışlar içi boş inançtan uzak Allah rızasından uzak davranışlardır.

Gösterişin her türlü sahtekarlık sayıldığı için İslâm ahlâkında çirkin ahlâk olarak görülür. Gösterişte aldatma, böbürlenme, kibir, yalan, hilekârlık, insanların bağlılık ve hürmet değerlerini istismar ve davranışlarında samimiyetsizlik vardır.

*Riyakâr insan hem insanları aldatmış olur hem de haksız çıkar sağlamaya çalışır ki her iki durum da ahlâk dışıdır.*¹⁴³

Gösterişin temelinde övülme(beğenilme) arzusu ve faydacılık (pragmatizm) veya menfaat tutkusu vardır. Faydacı ahlâkta kişi kendisine fayda yarar veren şeyleri yapar. Ama iyi veya kötü olmasına pek bakmaz. Bu ahlâk iyi görülen bir tür değildir. Ahlâkta değer vurgusuyla yapıldığında güzel kabul edilir. İbadet edilir; çünkü ibadet etmek kulun görevidir. Kantçı etiğe göre hareket eden kişi, sorumluluk duygusuyla yaptığı ibadeti ödev olarak görüp yapmalıdır. Eğer zorunluluktan yaparsa bu ahlâk açısından güzel kabul edilmez. İslâm ahlâkında sorumluluk duygusu ve Allah rızasını gözeterek bir işi yapmak esastır.

3.8. İNSANIN KENDİSİNİ BÜYÜK ve AŞIRI BÜYÜK GÖRMESİ

“Hani biz meleklere (ve cinlere): Âdem'e secde edin, demiştik. İblis hariç hepsi secde ettiler. O yüz çevirdi ve *büyüklik(yestekbere)* tasladı, böylece kâfirlerden oldu.”¹⁴⁴

¹⁴² Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 671.

¹⁴³ Himmet Konur, *Tasavvuf Ahlâkı ve İlâhî Ahlâk 'İnsana Yolculuk'*, İkinci Baskı, İstanbul, 2011, s. 90.

¹⁴⁴ Bakara Süresi, 2/34

“Bizim ayetlerimizi yalanlayıp da onlara karşı *kibirlenmek isteyenler(yestekberûn)* var ya, işte onlara gök kapıları açılmayacak ve onlar, deve iğne deliğine girinceye kadar cennete giremeyeceklerdir! Suçluları işte böyle cezalandırırız!”¹⁴⁵

“Yeryüzünde haksız yere *böbürlenenerleri(yetekebbberûn)* ayetlerimden uzaklaştıracağım. Onlar bütün mucizeleri görseler de iman etmezler. Doğru yolu görseler onu yol edinmezler. Fakat azgınlık yolunu görürlerse, hemen ona saparlar. Bu durum, onların ayetlerimizi yalanlamalarından ve onlardan gafil olmalarında ileri gelmektedir.”¹⁴⁶

İnsanoğlunun varoluşundan bu yana onu en çok meşgul eden konulardan biri hiç şüphesiz insanın kendisini büyük(kibir) ve bazen aşırı büyük(gurur) görmesidir. Yukarıda verdiğimiz ilk ayette ‘*yestekbere*’ kelimesinin kök harfleri k-b-r harfleridir; k-b-r(kibr) kökünden gelen kibir kelimesi Arapça kökenlidir. *Yestekbere* ve *yestekberûn* kelimeleri istif’âl babından bir şeyi yapma-isteme anlamı ifade eder. Yani kibirlenirken bunu isteyerek yapma anlamı vardır; kişi ne yaptığını bilir, kibirlendiğini bildiği halde kibirlenir, anlaşılmaktadır. Verdiğimiz son ayette de ‘*yetekebbberûn*’ kelimesinin kök harfleri de k-b-r harflerinden oluşur. Ama aradaki fark ‘*yetekebbberûn*’ sözcüğü şeddeli kullanılmış olup aşırılık ifade etmektedir. İnsanın kendisini büyük görmesi anlamı için Kur’an’da bu iki kelime ağırlıklı kullanılmaktadır. Kibir sözcüğü önce yüz çeviren İblis için kullanılır. Eğer kibirlenme bilerek-isteyerek yapılmışsa İblis de yaptığı şeyi bile-isteye yapmıştır diyebiliriz. Çünkü daha sonra kibrin anlamlarına baktığımızda küçümseme anlamı ifade ettiğinde gücünü fark ettiği için gücüyle övündüğü aşikârdır. Daha sonra büyüklenme(kibir) kelimesi ayetleri yalanlayanlar ve insanlara karşı kibirlenenler için kullanılmıştır. Anlamına bakacak olursak kibir sözlükte kendini büyük görme, başkalarından üstün tutma, büyüklenme, benlik ve gurur diye ifade edilir. Aslında küçümseme, böbürlenme, alay etme, güç gösterisi, daha güçlü olduğunu düşünme, kendilikten haberdar olmama gibi anlamları da verebiliriz.

¹⁴⁵ A’raf Süresi, 7/40

¹⁴⁶ A’raf Süresi, 7/146

Gazâlî kibri *içte(bâtınî)* ve *dışta(zâhirî)*¹⁴⁷ olmak üzere ikiye ayırır. Bâtınî dediği üzerinde çokça durur. Çünkü ona göre içte olan insandaki *huydur*. Diğeri de organlardaki tezahürüdür. İkisi de çirkin ahlâktır. Gurur kelimesini ise *ucub(kendini beğenme)* ve *aldanmış olma(kendisini aldatma)* anlamlarında kullanır. (Kibirlenebilmek için kendisi ve başkası için ayrı ayrı rütbelere düşünmesi lazım geldiği gibi kendi rütbesini de başkalarının rütbesinden üstün tutması icabeder.) Kibri ve gururu en çirkin huylardan bulup şöyle der:” Çünkü *kibir (ve gurur) kul ile müminlerin tüm ahlâkları arasına giren bir engeldir.*”¹⁴⁸ Bu söz kısaca Gazâlî’nin niçin kibir ve gururu güzel ahlâkın önündeki engellerden gördüğünü göstermektedir. Bu ikisi de birçok kötü şeyin kaynağı konumundadır. Demek ki Gazâlî kibir ve gururu olgunlaşmanın önündeki engellerden de saymaktadır ki olgunlaşma olmadan güzel ahlâktan da söz edilemez. Gazâlî dört sebepten kaynaklandığını ifade eder. Bunlar: *ucub(kendini beğenme)*, kendisine karşı kibirlenendeki sebep(kin ve hased) ve başkalarıyla ilgili sebep ise *riya(gösteriş ve böbürlenme tutkusu)*dır. Kibir ve gururun çözümü için *tevazuu* erdemini görür. Mütevazî(Açakgönüllü) olmak esas olmalıdır. İlimle ve ibadetlerle de uğraşmak diğer çözümlerdir. Gurur da *aldanmış olma* olup kişinin Allah’tan uzaklaşması ve kendisini bilmemesinden kaynaklanır.

Kibir konusunu İzutsu da güzel bir şekilde ele almıştır. İzutsu, ‘*Küfr Kavramının İç Yapısı*’ başlığının altında, ‘*Kendini Büyük Görme Tavrı*’¹⁴⁹ adı altında kibir konusunu analiz eder. Kibir kelimesini şirk, küfr ve tekebbür kelimeleri arasında anlamsal bir bağlantı kurar. Küçümseyen ve övünen anlamlarına geldiğini söylediği kibir kelimesinin kâfirlerin tipik özelliği olduğunu belirtir. Kendini aşırı büyük görme Cahiliye devrinde gururlanıp büyüklenme normal bir durum olarak görülürdü. İslâm’ın ahlâk sisteminde Allah’a karşında kulun durumu önemli bir yer ifade ettiğinden başkalarını küçümsemek, övünmek gücünün üstün olduğunu düşünmek Allah’ın kudretine karşı isyan olarak algılanır. Bu yüzden de kötü görülür.

¹⁴⁷ Gazâlî, İhyâ, C.3, s.775-778

¹⁴⁸ Gazâlî, İhyâ, C.3, s. 776(Ayrıca şöyle demektedir: Bu ahlâklar (kibir ve gurur) ise cennetin kapılarıdır. Kibir ve gurur bu kapıların hepsini kapatır. Çünkü ululuk taslayan kimse kendisi için arzuladığını mümin kardeşi için de arzulamaya, muttakilerin ahlâk sermayesi olan alçakgönüllü davranmaya, kini bırakmaya, doğruluk üzere yürümeye, kızgınlığı terk etmeye, öfkeyi yutmaya, hasetten vaz geçmeye, tatlı tatlı öğütler vermeye ve nasihatleri kabul etmeye yanaşmaz, insanları horlamaktan, gıybetlerini yapmaktan geri durmaz).

¹⁴⁹ Tosihiko İzutsu, **Kur’an’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar**, (çev. Selahattin Ayaz), Dördüncü Baskı, Pınar yay., İstanbul, 2011, ss. 229-242.

İzutsu, Allah’a karşı kibirli olma durumunu altı kelimenin analiziyle ifade eder. Bunlar: Beğa(had bilmezlik), batire(örn. Servetle aşırı böbürlenme), atâ(ölçüsüz kibir/isyan/sırt çevirmek), tağa(taşkınlık çıkarmak), istiğna(kendine aşırı güven) ve cebbâr(zengin sayacak kadar büyük görme)dır. Gazâlî de benzer şekilde sınıflandırmıştır. İzutsu’nun Gazâlî’den -eserlerini okuduğunu varsayarsak-etkilendiğini düşünmekteyiz. Gazâlî âbidin, alimin ve zenginin kibirlenmesi diye üçe ayırır. Bunlar da ilimle, soy-sopla, güzellikle, mal-mülkle, evlatla, kuvvet ve kahramanlıkla veya çevrenin çokluğuyla olabilmektedir. Günümüzdeki toplumlara baktığımızda kibirlenme unsurunu rahatlıkla görmekteyiz.

Kibir ve gurur konularına Ahlâk felsefesi açısından baktığımızda Aristoteles’in eserine bakmış bulunduk. Aristoteles *yüce gönüllülüğün*¹⁵⁰ bir erdem olmasından bahsederken kibirli kişiye değinir ve O’na göre kibirli kişi aptal kişidir. Çünkü kendisini tanımamaktadır ve bununla birlikte kendisinde olmayan meziyetleri bilmeden, hak etmediği büyük rütbelere talep eder. Büyük rütbelere getirilince de başarısız olup ayıplanır. Ama yüce gönüllülük kelimesinin eksikliği olarak pısrıklığı görür. Aristoteles ve Gazâlî’nin bu konudaki görüşleri benzerlik göstermektedir. Mesela ikisindeki bir benzer nokta, ikisi de kişinin kendini bilmemesinden dolayı kibir (gurur)in kaynaklandığını vurgularlar.

İslâm ahlâk felsefesi açısından baktığımızda kibir ve gururu çirkin ahlâklardan sayabiliriz. Bu iki kavram yerine onurlu olmak ya da alçakgönüllü olmak kelimeleri yerleştirilebilir. Kendini ve Yaratıcısını bilmemek, Yaratıcıdan uzaklaşmak, cehalet ve olgunlaşmasının önündeki engellerdendir. Huy haline gelen kibir (gurur)de önce farkındalık oluşturulmalıdır ki bu erdemsizlik kaldırılıp yerine erdemler konulabilsin. Burada Gazâlî’nin İslâm Düşünce Sisteminin şekillenmesine ve İslâm ahlâkının oluşmasına ne kadar etki ettiğini diğer konularda olduğu gibi görmekteyiz.

Bu bölümde, Gazâlî düşüncesinde özel anlamda güzel ahlâkın önündeki engellerin en tehlikelisi iki yönelim -cinsellik ve yeme-içme tutkuları-dir. Mide ve ferc tutkusu olarak bahsettiği bu iki konu ona göre Dünya sevgisine, ondan da itibar tutkusu, mal-mülk sevgisi, kibir ve gurur gibi çirkin huylara sebebiyet verdikleri için güzel ahlâkın önündeki engellerdir ve bu yüzden iki eksikliğe dikkat etmek gerekir.

¹⁵⁰ Nikomakhos’a Etik, s.80-82.

Aslında burada arzu kavramı üzerinde durur. İkinci bölüme de bahsettiğimiz gibi insanda iki türlü arzudan biri olabileceğini söyler. Biri Dünya sevgisi ve bu yüzden Dünyada var olanları elde etme arzusudur. İkinci olarak ise Allah'a kavuşma arzusudur. Gazâlî'ye göre insanda yaratılış itibari ile baskın olan Dünya sevgisi yerine Allah'a kavuşma arzusu olmalıdır. Aslında üzerinde durduğu temel şeylerden biri de budur. Hazcılık ve egoizm ahlâkı yerine İlâhi sistem temelli bir hayat sürme fikrini öne sürer.

Gazâlî'nin üzerinde durduğu, özel anlamda güzel ahlâkın önündeki engellerden bir diğeri derin kavramsal analizlere gittiği söz söylemeyle ilgili olumsuzluklardır. Bu olumsuzlukla konuşmanın bile bir sanat icra eder gibi olması gerektiğidir. Bunları anlatırken psikolojik tahliller yapar. Söz söylemedeki olumsuzluklar konusunda gıybet konusu üzerinde özellikle durur. Burada bahsettiği çirkin saydığı olumsuzlukların Dünya sevgisine sahip olan insanda görülebileceğini belirtir. Bu olumsuzlukların karşısına susmayı koyar. Ne konuştuğunu bilmeden konuşmak yerine susmanın daha faziletli olduğu düşüncesindedir. Biz burada tartışmanın olmaması gerektiğini söyleyen Gazâlî ile aynı fikirde değiliz. Çünkü tartışma art niyet taşımadığı ve usulüne göre yapıldığı takdirde çok faydalı olduğu kanaatindeyiz ki insanoğlunun gelişimi de eleştirebiliyor olmasından gelmektedir.

Öfke gücü Gazâlî'ye göre güzel ahlâkın önündeki en büyük engellerdendir. Öfkeye bağlı olarak kin ve hased duyguları da ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden de öfkeyi yermiştir.

Dünya malına aşırı bağıllık Dünya sevgisinin göstergesidir. Bunun sonucunda mal biriktirmek, cimrilik mal-mülk sevgisi gibi Gazâlî'nin çirkin saydığı ahlâklar ortaya çıktığı için Gazâlî Dünya hayatına aşırı bağlanmayı güzel ahlâkın önündeki engellerden saymıştır. Bunun yerine Aristoteles'in de erdem olarak saydığı cömertlik erdemini şart koşmuştur. Kişide cömertlik erdemi olmalıdır. Cömertlik erdeminin eksikliğinden cimrilik kaynaklanmaktadır.

Şöhret, makam-mevki tutkusu, gösteriş tutkusu, insanın kendisini büyük ve aşırı büyük görmesi de temelde Dünya sevgisinden kaynaklanmaktadır. Bunlar da çirkin ahlâk sayıldığı için Gazâlî'ye göre güzel ahlâkın önündeki engellerdendir.

SONUÇ

Bu çalışmada, İslâm Ahlâk Felsefesinin konularından olan güzel ahlâk, çirkin ahlâk ve güzel ahlâka engel teşkil eden durumlar Gazâlî'nin görüşleri çerçevesinde ele alındı. İki ana başlıkta incelenen Gazâlî düşüncesinde, güzel ahlâkın önündeki engeller genel ve özel anlamda ikinci ve üçüncü bölümde işlendi. Birinci bölümde ise Gazâlî düşüncesini anlamak için onunla ilgili bilgi verildi.

Gazâlî'nin insanın kendisini ve onu yaratan Rabbini bilmemesi, yaratıcıdan Uzaklaşması, bazı âlimlerin tutarsız oluşu, insanın olgunlaşmamış olması, irade eksikliği ve alışkanlıkları genel olarak ve güzel ahlâkın önündeki en büyük engellerden saydığına değindik. Bunlardan kaynaklanan üçüncü bölümde bahsettiğimiz iki yönelim, söz söylemedeki olumsuzluklar öfke, kin hased duyguları, dünya hayatına aşırı bağlılık, şöhret, makam-mevki tutkusu, gösteriş tutkusu, insanın kendisini büyük ve aşırı büyük görmesini özel anlamda güzel ahlâka engel saydığını gördük.

Temelde üzerinde durduğu Dünya sevgisi yerine Allah'a kavuşma arzusu olması gerektiğidir. Ancak bu şekilde arzu iyi anlamda var olabilir. Gazâlî hazcı ve egoist, dinden uzak bir ahlâk anlayışına karşıdır. Güzel ahlâk sadece akla uygun olan değil vahye de uygun olandır.

Gazâlî'nin özellikle tanımlamalarını ve görüşlerini incelerken ve başka yazarlarla karşılaştırma yaptığımızda şu an ki İslâm ahlâkı literatürünün oluşmasına çok büyük bir etkisinin olduğu sonucuna vardık. İslâm Düşünce Sisteminin şekillenmesinde İhyâ adlı eserinin yeri yadsınamayacak kadar geniştir.

Tezimize bütüncül olarak baktığımızda Gazâlî'nin üzerinde durduğu çirkin ahlâk ve ona bağlı unsurları güzel ahlâkın önündeki engeller olarak gördüğü sonucuna ulaştık.

KAYNAKÇA

Adler, Alfred, **İnsanı Tanıma Sanatı**, (çev. Kâmuran Şipal), Say yay. İstanbul, 2014

Aristoteles, **Nikomakhos’a Etik**, (çev. Saffet Babür), Bilgesu yay. Ankara, 2015

Büyük, Celal, **Gazâlî’ye Göre İnsanı Helake Sürükleyen Sebepler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler, İstanbul, 2006

Cevizci, Ahmet, **Uygulamalı Etik**, Say yay. İstanbul, 2016

Çağrııcı, Mustafa, **“Gazzâlî”**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:13, İstanbul, 1996

Çağrııcı, Mustafa, **Gazzali’ye Göre İslâm Ahlâkı**, Dem yay. İstanbul, 2016

Çağrııcı, Mustafa, **“İhyâü Ulûmi’-d-Dîn”**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 22, İstanbul, 2000

Çelikel, Bülent, **Gazâlî ve Eğitim**, İFAV yay. İzmir, 2008

Dinî Kavramlar Sözlüğü, Türkiye Diyanet Vakfı yay. Ankara, 2010

el-Munkızu Min-ad-Dalâl, (çev. Şemsettin Yeltekin), Gelenek yay. İstanbul, 2015

İhyâü ‘Ulûmi’-d-Dîn Tercimesi, Gazâlî (terc. Ahmed Serdaroğlu), Bedir yay., İstanbul, 1974

İhyâü ‘Ulûmi’-d-Dîn Tercümesi, Gazâlî (terc. Sıtkı Güllü), Huzur yay., İstanbul, 2016

Konur, Himmet, **Tasavvuf Ahlâkı ve İlâhî Ahlâk İnsana Yolculuk**, H yay., İstanbul, 2011

Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, Türkiye Diyanet Vakfı yay. İstanbul, 2009

Maklat, EKREM, **Kur'an'a Göre Kibir- İnanç İlişkisi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Iğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Iğdır, 2019

Mengüşoğlu, Takiyettin, **Felsefeye Giriş**, Doğu Batı yay., Ankara, 2017

Mengüşoğlu, Takiyettin, **İnsan Felsefesi**, Doğu Batı yay., Ankara, 2017

Mutahharî, Murtaza, **Felsefe Dersleri**, (Çev. Ahmet Çelik), İnsan yay., İstanbul, 2014

Oktaç, Ayşe Sıtkı, **Kınalzâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî**, İz yay., İstanbul, 2015

Özel, Mustafa, **Kur'an-ı Kerim Renkli Kelime Meâli**, Elmalı Hamdi Yazır, Asır yay., İstanbul, 2008

Sümer, Faruk, **"Selçuklular"**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 36, İstanbul, 2009

Temel İslâm Bilgileri Ahlâkım, DİA yay., Ankara, 2007

Türkeri, Mehmet, **Etik Bilinç**, Lotus yay., İstanbul, 2014

Türkeri, Mehmet, **Etik Değer**, Lotus yay., İstanbul, 2015

Türkeri, Mehmet, **Etik Kuramları**, Lotus yay. Ankara, 2013

Türkeri, Mehmet, **Hayatın Anlamı ve Ölümsüzlük**, Lotus yay. Ankara, 2012

TÜRKERİ, Mehmet, **Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı'nın Ahlâk Felsefesi**, İFAV yay., İzmir, 2006

Toshihiko, İzutsu, **Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar**, (çev. Selahattin Ayaz), Pınar yay. İstanbul, 2011

Toshihiko, İzutsu, **Kur'an'da Tanrı ve İnsan**, (çev. Dr. M. Kürşat Atalar), Pınar yay., İstanbul, 2014

WATT, W. Montgomery, **Müslüman Aydın (Gazâlî Hakkında Bir Araştırma)**, (çev. Hanifi Özcan), Ankara Okulu yay., Ankara, 2017